

DR MUHAMED HADŽIJAHIĆ

O jednom manje poznatom domaćem vrelu za proučavanje crkve bosanske

U vrlo obimnoj literaturi o bogumilstvu, tzv. Kunovski zapis ostao je gotovo potpuno nezapažen.

Ovaj zapis otkrili su u selu Ječmište, (općina Foča) u šumi Homorine, u Vrelima poviše sela Kunova, u jesen 1905. seljaci prilikom kopanja zemljišta za izgradnju mlina, oko 2 metra duboko u zemlji i kamenju. Naišavši na jednu borovu kladu, koja je dijelom već bila natrula, našli su u njoj, u jednoj udubini, zatvorenoj drvenim čepom, zapis, koji je bio uslijed vlage u početnim recima oštećen. Tekst zapisa ispisan je od vrha do dna na papiru, širokom 8 cm, a dugom 130 cm, sastavljenom iz tri međusobno zašivena i voskom slijepljena komada po 44 cm. Zapis, po širini presavijen, bio je čvrsto namotan na jedan klip obavijen voštanim platnom, no prilikom namatanja smrskali su se zadnji reci, pa su tako djelimično ostali nečitljivi. Do oštećenja teksta došlo je i na desnom rubu prilikom obrezivanja zapisa jednom dosta vijugavom linijom.

Dr Truhelka, dajući ovaj opis, rekonstruirao stvar da je zapis bio usađen u stablo jednog bora i začepljen jednim posebnim čepom. Vremenom se stablo oborilo, pa ga zatrpala zemlja slojem, debelim dva metra.

Nalaz je predao Zemaljskom muzeju u Sarajevu oružnički stražmeštar u Vikoču Kasum Poljaković. Danas se čuva u etnografskom odjeljenju Muzeja u postakljenom okviru.

Dr Truhelka (Dr T.), objavljujući zapis, dao je i kraći komentar¹⁾ a onda se na njega opširnije osvrnuo u radu »Bosanska narodna (patarska) crkva«²⁾. U tome svome radu dr Truhelka je iznio mišljenje da

1) Dr T., Jedan zanimljiv zapis, pisan bosančicom. Glasnik Zemaljskog muzeja 1906, str. 349—354.

2) Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1942, str. 787—790.

Kunovski zapis sadrži podatke iz apokalipse i apokrifa. Za razliku od mišljenja, koje je zastupao 1906. prema kojem je, sudeći po djelomičnom latinskom tekstu, Kunovski zapis pisao jamačno katolički svećenik, zapravo fratar koji je prošao škole, najprije u Slavoniji ili Ugarskoj, a onda u Italiji, u ovome drugom radu Truhelka zaključuje da je pisac zapisa »jamačno svećenik ili redovnik bosanske crkve«; »ako je ovaj pisao zapis za muslimane, učinio je to iz osobite sklonosti, jer su ovi nekoć bili vjerovatno njegovi suseljeni i suvjernici a možda i osobni prijatelji, koji su prešli na islam, ne kidajući time bivše prijateljske veze te su sačuvali pouzdanje u hasnovitost zapisa svoga bivšeg duhovnog oca«. Truhelka nije u Kunovskom zapisu nalazio bilo šta da bi »odavalo manihejske ili bogumilske dojmove ili bi inače pobijalo dogme i kanone Katoličke crkve. Jedino što i tu ima apokrifa i izvadaka iz apokalipse, ali ni apokalipsa ni apokrifi nisu heretični...«. Truhelka je, raspravljajući o patarenskoj redovničkoj literaturi, skrenuo pažnju na zapise kao posebnu vrstu literature, koji su u srednjem vijeku, kao mjestimice i do nedavna, upotrebljavani kao apotropaia ili zaštita protiv nedaća, uroka i bolesti³⁾.

Koliko mi je poznato, još je u bogumiloškoj literaturi jedini Aleksandar Solovjev samo najopćenitije spomenuo Kunovski zapis kao primjer bogumilsko-islamskog sinkretizma⁴⁾.

Radi bibliografske potpunosti treba napomenuti da se 1907. na Kunovski zapis osvrnuo neki Mladen (Čutić ?) u »Serafinskom perivoju«⁵⁾. U jednom tonu koji pokazuje osobno neraspoloženje prema dru Truhelki, ovaj autor, iznosi tezu da Kunovski zapis potječe od »grčko-istočnog svećenika«; pri tome mu služi kao argumentacija

— okolnost da je Kunovski zapis navodno pisan »crkvenom slovenshtinom«,

— to što Kunovski zapis pokazuje veliku srodnost sa apokrifnim molitvama i zapisima, koje je objavio Stojan Novaković u svojoj zbirci »Primeri književnosti iz jezika staroga i srpsko-slovenskoga« (Beograd 1904),

— što ima »ime Jovan koje samo hrišćani rabe, a ne katolici«,

— što je nađen u kotaru fočanskom »neposrednoj dakle blizini Srbije«.

Autor ovog članka i ne spominje mogućnost da bi Kunovski zapis mogao biti bogumilskog postanka, iznoseći ove neke dosta uvjerljive argumente protiv prvobitne Truhelkine teze da je autor Kunovskog zapisa bosanski fratar.

Jezične pojave na koje ukazuje anonimni autor jesu zapravo takve, koje se inače sreću u svim staroslavenskim jezičnim spomenicima, pa tako

³⁾ Kunovski zapis objavio je u literarno dotjeranoj verziji Mak Dizdar u knjizi »Stari bosanski tekstovi«, »Svjetlost, Sarajevo, 1969., držeći se Truhelkina prikaza njegova sazdržaja, str. 296—298.

⁴⁾ Aleksandar Solovjev, Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine. God. I, Sarajevo 1949., str. 58.

⁵⁾ Mladen, Iz rada naših starih »školnika«. Serafinski perivoj, Visoko, 15. studeni 1907. god. XXI, str. 161—166; Dodatak, str. 167.

je u bosanskim evanđeljima (upotreba staroslavenskog poluglasa »jer«, instrumental od broja »sedam« »sedmi«, particip prezenta na »šti«⁶⁾, oblici »vasemi«, »vasa«, »vasem«, »vasakem«, upotreba riječi »brenije« od staroslavenskog glagola »bero«, »bereši«, genitiv u obliku »svetago« i »zlogo«, oblik lične zamjenice u akuzativu plurala »vi« i oblik »zapreštaju« s obzirom na dočetak »aju«). U primjerima koje navodi radi se očito o jezičnim pojavama u tradicionalnom jeziku, pa je to najmanje signifikantno za utvrđivanje uže pripadnosti Kunovskog zapisa. Isto to važi i u pogledu argumenta o srodnosti Kunovskog zapisa s drugim apokrifnim molitvama i zapisima, koji se javljaju kod pripadnika svih južnoslavenskih crkava. Nema bilo kakvu dokaznu snagu ni upotrebu oblika Jovan (loan, zbog hijata lovan, Jovan); s tim oblikom se srećemo i u bogumilskim tekstovima, a okolnost o blizini Srbije jedva da je ikakav argument.

Pokušavajući da objasni odakle da se jedan pravoslavni pop mogao služiti latinskim jezikom, »Mladen« to povezuje s pojavom tzv. »sholastičkih škola« u Rusiji, u kojima se predavao i latinski jezik; prvu takvu školu osnovao je godine 1580. knez Ostrožiskij u Ostrogu. Dosljedno tome, posredstvom učenka ovih škola, došlo bi i do latinskog teksta u Kunovskom zapisu.

Ovdje je, međutim, od osnovne važnosti da je Kunovski zapis nastao, kao što će se vidjeti, ranije od vremena kada se počinju osnivati sholastičke škole u Rusiji, pa dakle otpada i »Mladenovo« domišljanje o porijeklu latinskog teksta. Nadalje, vrijedno je napomenuti da se, počevši od Levakovića (1597 ? — 1649) i u našim zapadnim krajevima pojavljuju rusko-slavenski tekstovi, no oni u Kunovskom zapisu ne dolaze u obzir, jer u ovom tekstu nijedna riječ ili oblik nije ruskoslavenske redakcije slavenskog jezika.

Prema onome, dakle, što je Truhelka iznio 1906, a »Mladen« 1907, autor Kunovskog zapisa nije ni pravoslavni pop ni fratar. Da je pravoslavni pop, sigurno bi Kunovski zapis bio napisan crkvenom ćirilicom; što je najbitnije, sadržaj Kunovskog zapisa, koji »Mladen« nije ni pokušao analizirati, pokazuje ne samo da je apokrifan već i heretičan.

Kunovski zapis, kako će se to ovdje obrazložiti, uklapa se u učenje crkve bosanske što je naknadno spoznao i dr Truhelka, iako u njemu nije nalazio tragove krivovjerja.

Kunovski zapis pisan je bosančicom, uključivo i dio teksta na latinskom jeziku. Ovo bi bio rijedak primjer pisanja latinskog teksta bosančicom. Unošenje ovog dijela teksta u zapis valjda je imalo da pojača njegovu simpatetičko djelovanje.

Truhelka je u članku u Glasniku Zemaljskog muzeja donio naštampani prijepis Kunovskog zapisa bosančicom i njegovu ćiriličku transliteraciju. Primjećuje da su slova zapisa dosta jasna. Osim malih nepravilnosti, pismo je posve korektno pisano a to — kako kaže — znači od vješta pera, a duga, uska kolumna zarubljena je sa oba kraja vertikalnom lini-

⁶⁾ U dva stara jezična spomenika fočanskog kraja, i to u popisu tzv. fočanskog hasa od 1465—1469. i u fočanskom putopisu na Meku iz 1733. imamo oblik Tehotina, mjesto Čehotina, primjer, dakle, kako se staroslovensko t' i u živom narodnom govoru fočanskog kraja dugo održalo.

jom. Sudeći po nekim osobinama u transkripciji latinskog dijela, Truhelka je zaključivao da je pisac svoju latinštinu naučio u Italiji, jer piše »unidjēnite« ($\text{y}\text{H}\text{H}\text{K}\text{H}\text{H}\text{M}\text{K}$) i u Ugarskoj, jer često transkribira »s« ш , a »st« sa щ .

II

Kunovski zapis mogao bi se podijeliti u tri cjeline, i to:

- a) uvodni dio, koji sadrži početne formule, naslov, popis domaćina, kojima je namijenjen zapis, ponovljeni naslov, dio na latinskom jeziku u kojem se nalazi pismo Krista kralju Abgaru, eksklamacije Kristu i domovini, dio iz Logosa, te eksklamacije Isusu i Mariji;
- b) devet egzorcizama;
- c) završna molitva.

Čitav tekst je vrlo značajan i interesantan, pa ga u cjelosti donosim prema revidiranom čitanju, koje je za ovu priliku izvršio Ljubinko Popović, viši bibliotekar Narodne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu u p. Ovo novo čitanje dijelom se razlikuje od Truhelkina (u Truhelke, koji je donio štampane tekstove bosančicom i ćirilicom na nekoliko mjesta štaviše, štampani ćirilički tekst odstupa od štampanog teksta bosančicom). Napominjem da je sve što se ovdje dodaje stavljeno u zagrade, da su, gdje je to bilo potrebno radi bolje preglednosti i razumijevanja, rastavljene pojedine sastavljene riječi, stavljen novi red i velika slova.

Uvodni dio zapisa glasi:

Po(moz)i Gospod(e) (B)o(ž)e! Suju (siju) zap(ret)' o(t) (tre)ska i ot di(ja)vo(la) (i) ot zlago gra(da) i gro(ma) (i) suhago vet(ra) (i) da(žda) (stude) nag(o) (e)že besa (i) pozivaju u vlaš... (me)teh d... i... skom... i me... omu... o ravn... ske... b... k...

I... i Hasanov('), i Pajazitov, i B (može i P.)... , Durmišev, i Mustapin, i Mezetov, Mehmedov, i Dautov, i Kasumov, i Hasanov, i Perhatov, i Čeprićin, i Pajazitov, i Hamzin, Huseinov, Ramadanov, Alin, Jagupov, Aličuzov, Hasanov, Čat .v',... Čića, i Muratov, i Perhatov, Kasomov, Velin, Jahin.

Molitva ot treska i ot groma i ot besa i ot grada.

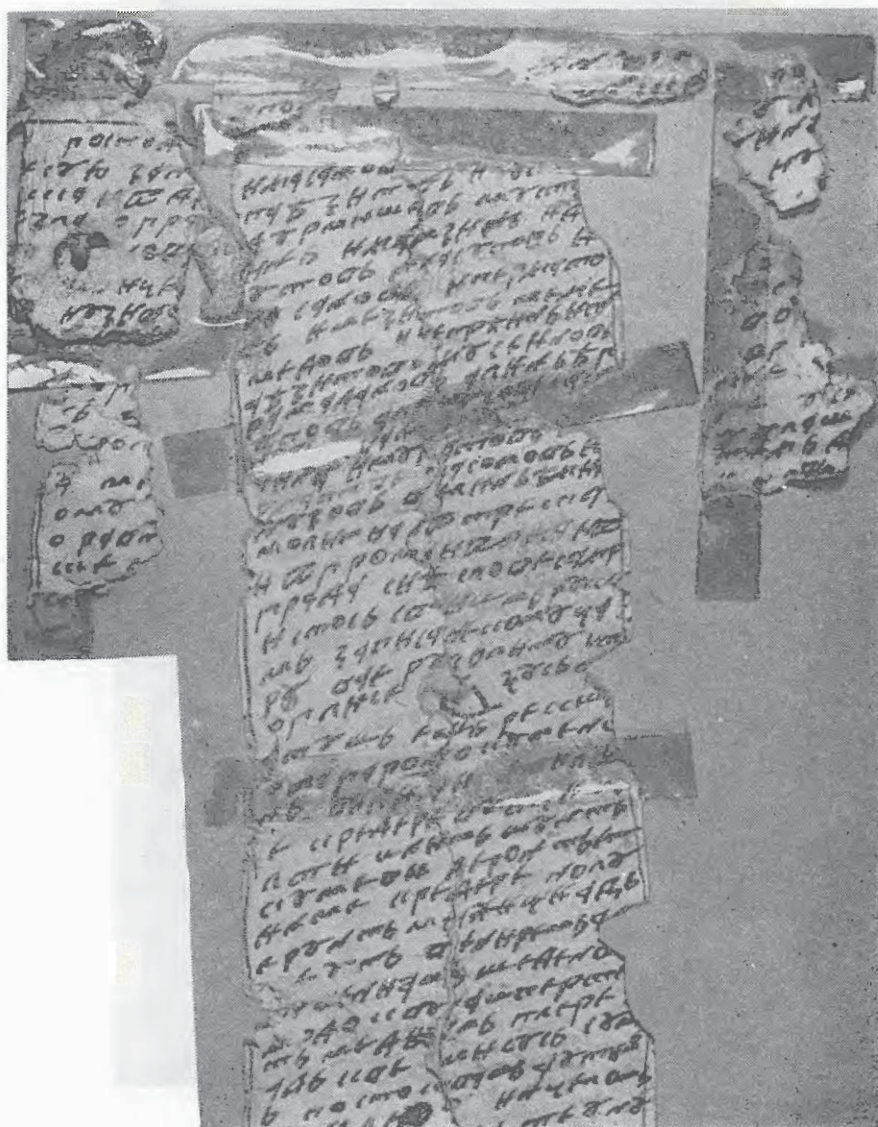
Sija slovesa Hristos svojom' rukom' zapisa nekomu caru va Jerusolimu što glise (glase):

Ezus beatus' es rex Abagarono qui me non vidisti... et in me credere vuisti: multi enim sunt qui me videront et in me credere noluerunt. Misisti ad me ut venirem ad communiam seden (sedam) quomodo quia oportet me implere, od que missus sum' post(o)quam' antem' as(c)endio (ascendo) in c(o)elum mi(n)tam' od' te unum de dis(c)ipulis meis nomine Tadeum qui curabit te ab omni in 'firmitate tua. Semper sit super te (u orig. skraćenica: spersi supre) benedictio mea! Christus vincit, Christus regnat, Christus inferat (imeprat). Ave Christe, Tetragrammaton, Alfa et' (O)me(ga), sanctam contateam! Am (ad) (h)onorem deo te patrie liberacionem!

Dixit Dominus ex Bazan: Convertam in profundum maris. Verbum caro factum est et (h)abitavit in (no)bis et vidimus gloriam Jesus, gloriam quasi unigenite (unigeniti) a patre plenum gracie d(ei) et veritatis et (h)abitavit in nobis.

Jesus, Jesus, Jesus, Jesus, Jesus, Maria, Maria, Maria, Maria, mati Hristova.

Početni (kao i zadnji) reci zapisa su se prilikom otvaranja odmah raspali i smrvili, tako da se očuvalo samo nekoliko pokidanih komadića. Ljubinko Popović je uspio ove neke komadiće sastaviti, pa se sa punom sigurnošću može rekonstruirati početna formula kao i (prvi) naslov.

Faksimil Kunovskog zapisa (Zemaljski muzej, Sarajevo)

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is written on a piece of paper that is heavily stained and discolored, particularly in the center and bottom sections. The ink is dark, and the handwriting is dense and somewhat difficult to decipher due to the style and the condition of the paper. The text appears to be organized into several lines, with some lines starting with capital letters or specific symbols. The overall appearance is that of an old, well-used document.

Handwritten text in a cursive script, possibly a form or document, written on a piece of paper that is heavily stained and discolored. The text is illegible due to the poor condition of the document and the quality of the scan. The script appears to be a mix of letters and numbers, possibly representing a code or a specific dialect.

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript page. The text is written in a dark ink on a light-colored paper. The script is dense and fills most of the page. The text is written in a cursive script, likely a manuscript page. The text is written in a dark ink on a light-colored paper. The script is dense and fills most of the page. The text is written in a cursive script, likely a manuscript page. The text is written in a dark ink on a light-colored paper. The script is dense and fills most of the page.

[A narrow strip of parchment with handwritten text in a medieval script, likely Latin or a related language. The text is heavily abraded and the characters are somewhat indistinct but appear to be a form of early printed or scribbled text.]

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is extremely faint and illegible due to the dark background and low contrast. It appears to be a dense block of cursive handwriting.

Početnu formulu pročitao je Popović »Pomozi, gospode Bože«, ali se može čitati i »Pomiluj gospode, Bože«. Opredijelili smo se za ovo prvo čitanje iz (razloga, jer tzv. hodbinski zapis, također pisan bosančicom, započinje formulom da Bog pomogne polju: Sveti, polju tom pomozi. i jedan kasniji zapis, pisan također bosančicom, pod naslovom »Razgovor o rođenju ljudi i žena« ima početnu formulu koja glasi: Pomozi, Bože 1760.?) U glagoljskim rukopisima ove vrste ova formula obično glasi: »Pomolimo se«⁸⁾, pa ni jedno takvo čitanje nije isključeno.

Sam ovaj zapis nosio bi naslov: Zapret (?) od treska i ot dijavola i ot zлаго grada i groma i suhago vetra i dažda studenago eže besa odnosno, kako se sigurnije može čitati nešto naniže: Molitva od treska i ot groma i ot besa i ot grada.

Zapis je, dakle, instruiran u pravcu zaštite od prirodnih nepogoda. Riječ **tresak** objašnjava se u Rječniku JA kao trijesak, grom, munja, udarac groma, grmljavina a moglo bi se pomišljati i na potres; trijesak je i ime boga u starih Rusa; ovakva inkarnacija duhovnih bića u prirodnim silama obična je pojava u religioznoj mitologiji. Kako zapis osim treska odmah uporedo spominje i grom, to bi imali sinonim, ako ne bismo po smislu riječ shvatili na pr. kao oluju odnosno tresak kao potres. Riječ bes objašnjava se, kako to čini Jagić, »što bi se reklo grčki, *δαυμονίζομεν*⁹⁾, a i riječnik JA riječ bijes tumači kao daemon, vrag, bolest, bjesnoća, ludilo, bjesnilo, plahost; po svoj prilici, i ovdje bi se moglo raditi o istoj pojavi kao i kod trijesa, naime o inkarniranom duhovnom biću u prirodnoj pojavi. »**Suhi vetar**« vjerovano se ne mora uvijek shvatiti kao vjetar u fizičkom smislu, budući da vjetar donosi i bolesti ljudima. U jednoj staroj pjesmici od 1069. po Hidžri ili 1658/1659. stoji i ovo:

Bajanja ima mnogo
što liječe od vjetrova;
njima ti se, brate služi,
jer bolesti riječ l'ječi.¹⁰⁾

Uvodni dio po tome navodi dvadeset i devet muslimanskih imena (moguće i više), od kojih je sada čitljivo dvadeset i šest.

O ovim muslimanskim imenima još će biti govora. Sada skrećem pažnju na to da pojava gubljenja zvučnosti kod nekih od ovih imena (Pajazit, Perhat, Jagub) svjedoči da se ni islamizirani Kunovljani još nisu bili prilagodili izgovaranju njima tada stranih muslimanskih imena. Karakteristično je i dodavanje protetičnog e kod imena Mehmed (Mehemed), što je neregularna jezična pojava; međutim, oblik Mehmed javlja se ne samo u narodnim pjesmama (da bi se zadovoljilo potrebama pjesničke

7) Ivo Franić, Bosanska narodna proricanja. Zanimljiva proricanja vremena i budućnosti iz jednog starog bosanskog rukopisa iz polovine XVIII stoljeća. Narodne novine 23. septembra 1933., str. 7.

8) R. Strohal, Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XV, sv. 1, str. 134, 135, 137, 148, 150, 151, 152 i 156.

9) V. Jagić, Starine X, U Zagrebu 1878., str. 88.

10) Dr Karlo Steiner, Bosanska narodna medicina. Glasnik Zemaljskog muzeja XV, Sarajevo 1903, str. 579. — Upor. Bernhard Stern, Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei, Berlin 1903, str. 339—340.

metrike) već doskora i u živoj onomastici. Između ovih imena jedini je hipokoristik Jaho (od Jahja), dok se, osim imena Jahe, barem prema Kunovskom zapisu ne srećemo sa Hasama (mj. Hasan), Mujama, (mj. Mustafa) i sl., pojavom naime slaviziranih imena, koju je već sredinom XVII stoljeća putujući Bosnom zapazio Evlija Čelebija.

Priča o Abgaru, koja zatim slijedi, nadaleko je poznati srednjovjekovni apokrif. Odnosi se na Abgara iz Edese u Siriji. Postoje dvije verzije priče, jedna od crkvenog historičara Euzebija Cezarejskog (oko 270, umro 339) i druga navedena u apokrifnoj knjizi »Nauka Adejeva« (Doctrina Addei), koja je nastala oko 400. godine. Glavna razlika među ovim verzijama jeste u tome što je prema Doctrina Addei poslanik kralja Abgara Hannan od Isusa prenio usmenu poruku Abgaru i naročito u tome što Doctrina Addei navodi kako je Hannan naslikao Isusov portret i odnio ga kralju. Verzija iz Kunovskog zapisa, temeljeći se na Euzebiju, ne zna za bilo kakvu Isusovu sliku. Navodi kako je Isus svojom rukom napisao pismo, koje počinje riječima »Blažen si kralju Abagarone«, koji me nisi vidio, a htio si u me vjerovati: naime mnogo ih je koji su me vidjeli a nisu htjeli u me vjerovati.« Radi se o jednoj, iako ne vjerno interpretiranoj parafrazi iz Ivanova Evanđelja (VI, 36). Isus u pismu spominje da će, pošto izade na nebo, poslati kralju jednoga od svojih učenika, po imenu Tadeja, koji će ga izbaviti od svake bolesti. Tadej je jedan od sedamdesetorice Kristovih učenika, ondano »sedamdeset izabranih« iz povelja izdatih pred bosanskim djetom.¹¹⁾

Na ovaj apokrif o Kristu, koji blagosivlje Abgara, nadovezuje se dobro poznata formula Christus vincit, Christus regnat, Christus imperavit, uobičajena i u glagoljskim zapisima ovakvog žanra (prevodi se riječima: »Isukrst dobiva, Isukrst kraljuje, Isukrst cesarastvuje« ili »Hristos odolijet, Hristos cesarstvujet, Karst kraljuje« ili »Karst kraljuje, Karst cesarastvuje i ozdravljuje«).¹²⁾ Na to se pozdravlja Krist, »Tetragrammaton« (očito iz Ivanova Evanđelja: Isus Nazarenus rex Judeorum, INRI, Ivan XIX, 10—22 a možda i JESU)¹³⁾, koji je Alfa i Omega (Apokalipsa I, 8, 17, XXI 6 i XXII, 13). To je sve »u čast Boga i za oslobođenje domovine« (ove posljednje riječi kao da odaju izvjesnu renesansnu obrazovanost autora Kunovskog zapisa; prvi dio formule je iz Poslanice Rimljanima XV, 7).

¹¹⁾ A. Solovjev, Vlasteoske povelje bosanskih vladara. Istorisko-pravni zbornik 1. Sarajevo 1949. str. 102. — Navod o »sedamdeset izabranih« (odnosno u nekim bosanskim poveljama sedamdeset i sedam izabranih) temelji se na Evandelju (Luka X, 1).

¹²⁾ R. Strohal, Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XV, sv. 1 i 2. U Zagrebu 1910, str. 139, 148, 309 i dr. — U Grčkoj su žene nosile srebrene trokute sa imenom IOXON (ἰσχυρὸς χριστὸς νικᾷ) Isus Krist pobjeđuje. Upor. Dr O. von Hovarka, Geist der Medizin. Wien und Leipzig 1915, str. 298.

¹³⁾ Hilferding je objavio doslovan latinski tekst triju franjevačkih zapisa, vlasništvo »nekih turkinja«, koje je od njih otkupio za skupe pare; sva tri počinju tetragrammatonom: INRI — Upor. A. F. Hilferding, Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji. Sarajevo 1972., str. 364. — Jedan stari bosanski molitvenik, štampan 1512. odnosno 1571. u Veneciji sadrži među ostalim i ova zazivanja: ... Agios, Teos, **Tetragrammaton**, Mesias, Panton (Pandokrator), Sabaot, Adonai, Emanuel, oslobodi me od čume — Upor. Mario Roques, Deux livres d'heures au XV siècle en cyrillique, bosnioque. Revue des études slaves Sv. XII, fasc. 1—2, Paris 1932., str. 61.

Da bi se pojačao efekat citata koji slijedi, uzimaju se riječi iz Psalmi (LXVIII—LXVII, 23), a onda dio iz Logosa (Slova), glavnog doktrinarnog oslonca bogumila, gdje se za božju riječ kaže da je postala tijelom i stanovala u nama (Ivan I, 14). Da bi se dao jači naglasak riječima da je Isus »stanovao u nama«, one se dva puta citiraju, što svakako nije slučajno.

Uvodni dio Kunovskog zapisa završava se time što se pet puta ponavlja ime Isusa i četiri puta Marija i dodaje na našem jeziku: mati Hristova.

Ovdje prestaje latinski, a onda se sasvim upotrebljava slavenski tekst kojim su zapisani svi egzorcizmi i završna molitva.

Svaki egzorcizam sadrži formulu »zapreštaju vam (ti) dijavole i studeni grade i suhi vetre«. Mislim da riječ »zapreštaju« treba shvatiti u smislu »prijetim ti se«, »grozim ti se«, »zabranjujem ti«, »zapovijedam ti« i sl.¹⁴) (jedino egzorcizam pod 5 počinje riječima »zaklinjem vas«). Ne isključenjem ni interpretaciju da riječ »zapreštaju« znači »zaklinjem«.

Ove eksklamacije smatram da nisu isto što i litanije u punom smislu riječi; ovdje se, naime, tajanstvenim silama prijeti, dok su litanije moljenja, preklinjanja.

Prijetnje počinju zazivanjem arhanela Mihaila sa svim nebeskim silama i anđelima (egz. 1):

Zapreštaju vam' dijavole i studeni grade i suhi vetre arhangelom' Mihailom' sa vasemi silami nebeskiemi, i Gavrilom', i Urilom', i Rapailom', i Arapatilom', i Epimilom', i Putosem', i Rumilom', i Panahranotom', i Paonom da ne prihodate ka siemu metehu kunovskomu!

Ovdje se, mislim, radi o jednoj konkretiziranoj interpretaciji borbe na jednoj strani božanskih sila protiv đavolskih, čini se po svemu u svijetlu gledanja crkve bosanske: đavo je taj koji donosi munje, gromove, oluju, studeni, odnosno zli grad, suhi vjetar, dakle sve zla koja ugrožavaju ljudsku egzistenciju. Kunovski zapis đavolskim silama suprostavlja božanske sile koje poziva u pomoć.

Među »silama nebeskim« spominju se osim anđela Mihaela, Gabrijela, Urijela (Uril), Rafaela (Rapail), koje poznaje i priznaje ortodoksna crkva, još i anđeli imenom Arapatil, Epimil, Putos, Rumil, Panahranot i Paon.

Većinu ovih anđeoskih imena nalazim spomenute u rukopisu XVI stoljeća pod naslovom» ω Δεσεπτεχъ дггелехи«, koji je objavio St. Novaković, navodeći da se rukopis čuva u Narodnoj biblioteci u Beogradu pod br. 273¹⁵)

Kao i u Kunovskom zapisu, i u rukopisu koji je objavio Novaković navodi se deset imena anđela, ali ovim redom: Polutos, Efimil, Grom, Mihail, Gavril, Rafail, Sihail, Rumnel, Parahail i Finda-faraon. Kunovski zapis, ne pozna anđele pod imenom Grom, Sihail, Parahail i Finda-faraon.

¹⁴) I Rešetar riječ заприешта (ili заприешћа) prevodi sa befiehl, odnosno verbietet (Archiv für slav. Philologie, XVII, Berlin 1905, str. 261).

¹⁵) St. Novaković, Primjeri književnosti i jezika staroga i srpska-slovenskoga. Drugo izdanje. U Beogradu 1889., str. 521.

Nije mi poznata idejna pripadnost teksta koji je objavio Novaković; inače se vjerojatno radi o prijevodu s grčkog.

Zanimljiva su objašnjenja za funkcije koje imaju pojedini anđeli, a prije svega za Putosa, koji je, jamačno, identičan sa Putosom iz Kunovskog zapisa. Za toga anđela se kaže:

НАПНШИ НМЕ ЕГО НА КРЪСТЕ И ПОСТАВИ ПО
СРЕДЕ ВИНОГРАДЪ ННВЪ - Н ШТЖЕНЕТЬ
ШТЬ ТЪДУ ТВОЕГО ВСАКИ НЕУНСТН ДОУХЪ;
Н ШМНОЖИТЬ БОГЪ Ш ДОМУ ТВОЕМУ ВСА--
КОГО БЛАГА

Ime Polutoosovo, napisano na krstu, postavljalo se, dakle, na njih-ve i vinograde, da bi se od njih otklonili zli duhovi i da bi se umnožilo blagostanje u domu. To nas i odveć podsjeća na postavljanje Kunovskog zapisa u jedan dub, da bi se zaštitio kunovski metoh od elementarnih nepogoda, s tom razlikom što se prema Novakovićevu rukopisu to činilo na (vjerojatno drvenom) krstu, usađenom u polju ili vinogradu. Da li je onda Polutoos, odnosno Putos slavizirani i kristijanizirani grčki bog Plutos, Plutus, koji se smatra personifikacijom bogatstva; Zeus ga je oslijepio da bi svoje darove dijelio slijepo, neovisno od zasluga.

Ovdje se otvara jedno pitanje, a to je da li je Putos (Polutos) identičan sa zapadnoslavenskim bogom Pluto¹⁰⁾, koji je možda i u slavenskoj mitologiji od boga pakla postao personifikacija snaga skrivenih pod zemljom čineći da raste žetva i raspodjeljujući poljska bogatstva. Okolnost da ga Kunovski zapis smatra anđelom, i to prema Novakovićevu rukopisu onim koji na njivi umnožava svako blago, dopušta pretpostavku da ovdje nismo odveć daleko od stare slavenske mitologije.

I za anđela Efimila (Epimila) dosta je značajno obavještenje u Novakovićevom rukopisu. Tu se kaže:

НЖЕ ДОМН ОБААДАКЕТЬ ВСАКОГО УЛОВКА
Н НАПНШН НМЕ ЕГО Н ПОСТАВИ П СРЕДАШ
ДОМА СВОЕГО Н ШТЖЕНЕТЬ ВСАКА ВЪДАШ
НЕПРАВДИОУ

Skrećem pažnju na to da je slatnički zapis, o kojemu će kasnije biti riječ, nađen u temeljima neke kuće.

Ako Putos izvodi svoje porijeklo iz antičke religije, onda bi to mogli biti i anđel Rumil i Paon. Vrhovni bog Jupiter imao je i epitet Ruminus, a Rumina je staroitalska pastirska boginja. Paon bi, pak, mogao potjecati od rimskog boga Faunusa, koji je svoj narod naučio zemljoradnji, a možda i od Paiana, Paiona, Paeana, boga koji daje ozdravljenje.

Sljedeći egzorcizam glasi (egzorcizam 2):

Zapreštaju vam' dijavole i grade sedmi rieči, koe reče Hristos' na krstu vise(ći) Bogu: Oče, prosti onim' koi me muče za ljubav' tvoju. I ja prostim za ljubav' tvoju!

Pod »sedmi rieči« valja razumjeti jednu od posljednjih rečenica (ovdje se, jamačno, uzima da ih je — prema evanđeljima — bilo sedam),

¹⁰⁾ Upor. Alois Schmaus, Zur altslawischen Religionsgeschichte. Saeculum 4, Heft 2, str. 212, 213, 217, 221, 224.

koje je Isus izgovorio u posljednjim časovima viseći na krstu bogu. Jedna od tih zadnjih rečenica bila je ona koju donos Luka (XXIII, 34): I Isus govoraše: »Oče, oprostí im, ne znaju što čine«. Kunovski zapis donosi ovo mjesto u nešto izmijenjenom tekstu, ali ta izmjena neće biti doktrinarnog karaktera.

Po tome dolazi kratak egzorcizam (egzorcizam 3), koji glasi:

Zapraštau vam dijavole slavníem prestolom Božijem' i heruvimom' i sarapimom' da ne prihodíte dijavole i studeni grade ka tomu metehu.

Sljedeći po redu egzorcizam (egzorcizam 4) glasi:

Zapreštaju vam dijavole i studeni grade trema pat(r)ijarsi, Avramom, Isakom i Jakovom, eže počívaju po(d) dubom Amorriskíem' i vasa imena tvoja zaklinaju: ime Ancilijaš', Bel', Vratauh', Baršan', Ankibaš', Angluš', Cernicaš, Papiluš, Kozodorac', Dominuš, Rek', Ciper', Lambor', Anmiš', Cernica (moguće se ponavlja ime Cernicaš; nalazeći se naime na kraju retka krajnje »š« u ovoj riječi moglo bi biti uništeno), Akromiraš', Apomiri..., Araklija, Sotonaíl, i Luciper'.

Prijetnja trojicom starozavjetnih patrijarha, Abrahamom, Izakom i Jakovom pokazuje da ovoj trojici pripada poseban tretman. U Kunovskom zapisu smatra se potrebnim navesti i to kako oni »počívaju pod dubom Amorriskijem« (Mambra kod Hebrona, gdje bi se u pećini Makpeli nalazilo groblje Abrahamova roda).

Ovi »Božiji ljudi«, kako se oni označavaju u glosama Srećkovićeve evanđelja, proklinju sva đavolska »imena«, pa nam u ovoj prilici Kunovski zapis daje jedan mali katalog od ništa manje nego dvadeset tih imena. Svega tri od njih poznaje ortodokсна crkva (Bel — Belijar, Belzebub, Sotonael, Lucifer).

U ovoj prilici od neobične je važnosti da se ukaže da jedan dio đavolskih imena iz Kunovskog zapisa nalazi do danas traga u toponomastičkoj nomenklaturi Kunova. Na to me upozorio službenik iz Vitkovića Alija Delić, rodóm iz Kunova iz porodice koja je poznata i pod nazivom Čat (pod kojim se imenom javlja i jedan od destinata Kunovskog zapisa). O tome mi je Delić dao podatke nakon što sam mu pokazao tekst Kunovskog zapisa, a sva ova obavještenja konfrontirana su s izjavama drugih Kunovljana, u prvom redu Abdurahmana Trake, koji sada živi kao penzioner u Foči.

Na lokalnu nomenklaturu podsjeća više đavola iz Kunovskog zapisa.

Tako đavoli Cernicaš i Cernica mogli bi se, istina, dovesti i u vezu sa patronimikom gosta Milutina, na čijem je grobu na Humskom označeno da je rodóm »Crničán«¹⁷⁾; ovo »Crničánin« moglo bi biti izvedeno od mjesta Crnica, 12,5 km od Humskog, odnosno oko 30 km daleko od

17) Vi. Skarić, Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu. Glasnik Zemaljskog muzeja XLVI (1944); Maja Miletić, I »kristjani« di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra. Roma 1957., str. 125; Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine. Knj. III. Sarajevo 1964., str. 52—53.

Kunova, ali i od lokaliteta kod kunovskog zaseoka Gradovića, gdje postoji lokalitet **Cerova ravan**; ta je ravan obrasla hrastovom šumom; nasred šume je provalija (»džomba« — kako narod kaže). Kome đavoli oduzmu pamet, otišao bi tamo i stradao. Pamti se za tri takve osobe: jedna djevojka je pomahnitala i skočila u tu provaliju (džombu), tako da je od nje ostalo samo nešto odjeće; nešto slično se desilo s jednim pastirrom, a prepričava se još jedan takav slučaj. Ako i stoka upadne u tu provaliju, izgubi joj se svaki trag.

Đavo Kozodorac kao da nosi ime po opasnim pećinama i stijena-
ma u samome Kunovu. Ovdje se nalazi **Kozlograd**, pećina **Kozlodolac** i **Kozji potok**, koji utječe u rijeku Šklopotnicu sa mlinovima. Ljudima, kada bi išli u mlin, pričinjavalo se kao da stotine đavola idu i vuku lance za sobom. Od straha ljudi bi padali onesviješteni, pa bi ih i sutradan nalazili onesviještene. Pripovijeda se za nekog čovjeka da je, vodeći natovarena konja iz mlina, pao na Kozjem potoku onesviješten od straha, a konj se, natovaren, vratio kući (o asocijaciji koze na đavola osvrćem se na drugom mjestu u ovom radu).

Zanimljivo je da je u kozlodolačkim pećinama arheolog Đuro Basler pronašao neke zagonetne slikarije, koje je teško datirati; mogle bi pripadati i bogumilskom vremenu.

I đavo Bel mogao bi biti lokaliziran u kunovskom kraju. Na njega bi mogao podsjećati lokalitet **Beli-do**, iza Gradine, a ispod Cerove ravni kod zaseoka Gradovića. Nije bez značaja napomenuti da se ovaj lokalitet nikada ne izgovara tako da bi ono »beli« podsjećalo na pridjev, jer se, naime, nikada ne kaže »Bijeli do«, iako se danas u Kunovu govori lijevovskinski. U Beli-dolu svijetu se također pričinjavalo. Žene bi plašile djecu: Ako budeš plakao, odnijeću te u Beli-do i tamo će te đavoli rastrgati.

Đavo Vratauh iz Kunovskog zapisa moguće također ima svoj lokalitet na području kojemu je bio namijenjen Kunovski zapis. Riječ je o lokalitetu Gradevska Vrata. Pridjev »gradevska« je izveden po zaseoku Gradovu, pa je, dakle, osnovni naziv **Vrata**; nalaze se na putu za Tatarevine i dalje za Čajniče; put ide jednim brijegom, pa se nailazi na kameni vijenac u obliku vrata. Čim bi pao prvi mrak, ljudi se nisu usuđivali da idu kroz ta vrata: stvarala se grmljavina i kamenje bi padalo. Govorilo se da šejtani (đavoli) otiskuju kamenje. Ko nije dobre duše, tuda, čim padne prvi mrak, ne bi mogao proći.

Lokalitet **Barin do** nalazi se nedaleko od Cerove ravni. Možda podsjeća na đavola Baršana iz Kunovskog zapisa. To je također provalija, zarasla u šiblje, kroz koju je teško proći. Ljudi su strahovali od Barin dola, jer se tamo svaki vragovi kriju; posebno su na to upozoravali pastire, naročito ako su bila djeca, jer im se može zlo dogoditi. Tamo su se, inače, rado koze zavlčile.

Nije dalje isključeno da lokalitet **Gluški brijeg** stoji u vezi sa demonologijom Kunovskog zapisa. Moglo bi se pomišljati na đavola Angluša. Gluški brijeg čine stijene i pećine na kojima su se pojavljivala svjetlost; kada bi ljudi tamo došli, onda bi im ta svjetla izmicala na drugi kraj.

U ovom kontekstu potrebno je još spomenuti i **Domanov potok** (od Dominuša u Kunovskom zapisu?). Taj potok teče od Kunova, a na njemu je od vjkada postojao kunovski mlin. Ljudi se nisu usuđivali prenoćiti u tom mlinu. Dešavalo se da su dolazili đavoli i zaustavljali vodu, pa mlin ne bi mogao da radi.¹⁸⁾

Prema svemu ovome, jasno je da đavoli, spomenuti u Kunovskom zapisu kao Kozodorac, Cernicaš, Vratauh, Baršan, nisu samo izazvali grad, munje, gromove i druge prirodne nepogode već su i inače zadavali strah generacijama i generacijama islamiziranih bogumila.

Od preostalih đavola iz Kunovskog zapisa vjerovatno je moguće još identificirati na osnovu drugih izvora Papiluša kao Papiliuš (»Lucifer, Belzebub, Papiliuš, šantavi vrag, makraj malik«.¹⁹⁾ Izraz apomirizma (απομιρισμα) — a ovaj jedva da bi se mogao dovesti u vezu sa Apomiri(jem?) — Rječnik JA objašnjava u smislu lenimena, pozivajući se pri tome na recept za sastavljanje molitve »ot' groznice« iz jedne knjige XV stoljeća.²⁰⁾

U nastavku zapisan je egzorcizam (pod 5), koji glasi:

Zaklinaju vas dijavole i studeni grade gospodom' Bogom' i 4 evangeli i 318 svetiemi oci i 40 mučenici i Hristom' i svetiem' Jovanom' da ne prihodite dijavole i studeni grade ka siemu metehu.

Hodbinski zapis, o kome će posebno biti govora, također spominje četiri evanđelista: Marka, Matiju, Luku i Ivana te trista deset (trista osamnaest?) svetih otaca.

Treba napomenuti da je dr Truhelka, čitajući brojku od 310 svetih otaca u tekstu Kunovskog zapisa, po svoj prilici pogriješio. Riječ je o svetim ocima — biskupima, koji su sudjelovali na Prvom nicejskom saboru od 325. godine, pa se obično uzimalo da ih je 318 proglašeno za svece. Ovaj broj je, istina, u literaturi varirao. Tako je poznati crkveni historičar Euzebije Cezarejski navodio da je na saboru bilo više od 200 biskupa. Počevši, međutim, od kraja IV stoljeća, uzima se — prema sv. Athanasu — da je na ovom nicejskom saboru bilo 318 biskupa. Taj se broj svetih otaca spominje i u ispravama bosanske, humske kao i dubrovačke kancelarije. Ima i odstupanja, pa se napr., u povelji kneginje Jelene, majke bana Tvrtka, od 1354. spominje »trista svetih otaca«. Dosljedno tome nije isključeno da je Truhelkino čitanje ispravno, ali će biti vjerovatnije — kako je to na odnosnom mjestu zbir bročane vrijednosti slova shvatio Ljubinko Popović — da je ovdje riječ o ligaturi, pa je odgovarajuća brojka 318 (300+8+10).

¹⁸⁾ Potrebno je skrenuti pažnju da se na području svih navedenih lokaliteta, osim Barin dola, nalaze nekropole stećaka; Barin do ima takvu konfiguraciju da tu i ne dolazi u obzir situiranje stećaka. Postavlja se s ovim u vezi pitanje da li su slučajno nekropole stećaka situirane tamo gdje su i stjecišta demona? Da li, možda, sve ovo ne stoji u vezi sa shvaćanjem o tijelu, pogotovo lešini, kao đavolskoj tvorevini?

U kunovskom kraju postoje još dva lokaliteta — Cogolj i Šupljak — za koja se pričalo da su nastaništa zlih duhova.

¹⁹⁾ VI. Mažuranić, Prinosi. U Zagrebu 1922, str. 1599, s. v. vrag.

²⁰⁾ Dr V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslavenskih rukopisa. Srednjovječni Ilekovi, gatanja i vraćanja. Starine X. U Zagrebu 1878., str. 101.

Što se tiče četrdeset mučenika (kod Truhelke također pogrešno: 60), očito je da je riječ o mučenicima iz Sebastije. Kult o četrdesetorici mučenika-vojnika ubijenih u Sebastiji 320. godine, raširen je i u istočnoj i u zapadnoj crkvi.²¹⁾

Polazeći od toga da je Kunovski zapis bogumilski, saznajemo u ovoj prilici da je crkva bosanska, kao i ortodoksne crkve, priznavala četiri kanonska evanđelja, tristo osamnaest svetih otaca i četrdeset mučenika.

Od posebne je važnosti da je evanđelisti Ivanu dodan epiteton »sveti«, dok se u egzorcizmu pod 9 evanđelista Luka navodi jednostavno kao Luka. Sve ovo sigurno nije slučajno, pogotovu kada se ima pred očima da je i A. Solovjev skrenuo pažnju na jedno bosansko evanđelje, Nikoljsko, koje, za razliku od drugih evanđelista, evanđelisti Ivanu daje epitet »sveti«.²²⁾ Uostalom i Kunovski zapis, citirajući ponajviše Ivana, posredno svjedoči o uvažavanju ovog evanđeliste kod bosanskih bogumila.

U egzorcizmu koji slijedi stoji ovo (egzorcizam 6):

Zaprešaju vam' dijavole i s(t)udeni grade i suhi vetre sedmi hlebi, eže se u evanđeliju pomenuju i otročetom eže prija Isus' i postavi pred' učenike i slavnijem prišastijem Hristov(i)em' i svetiemi kniž(e)vnici i nožem' i mačem', eže ureza Petar' uho rabu Pilatovu i angeli, eže otvalista kamen' ot groba Hristova i strahom' ot neložeće straže (Truhelka je pročitao »ot nedužne straže«; u originalu stoji »neložeće«, od riječi log, postelja, dakle od straže koja je budna, koja ne spava) kra(l)eve i mrtvi i sedmi zviezd(a)mi i mačem' boduštjem', da ne prihodate dijavole i studeni grade ka siemu metehu kunov(s)komu.

Aluziju o »sedam hljebova« iz evanđelja (Matej XV, 34—37, Marko VIII, 5—8) kao jedno od Kristovih čuda treba alegorički tumačiti. To se vidi iz glosa Srečkovičeva evanđelja: tu su »tri hljeba« (Luka XI, 5—7) tumače kao »otac i sin i sveti duh«²³⁾, a »pet hljebova« (Ivan VI, 9—13) »četiri evanđelja i vjera jedina«²⁴⁾ (prema Kozmi četiri evanđelja i Djela apostolska)²⁵⁾.

Aluzija o djetetu koje Isus postavi pred učenike vjerojatno je također podrazumijevala neku alegorijsku predstavu. Odnosi se na raspravljanje među Isusovim učenicima »Ko je najveći«, o kojem pripovijeda Matej (XVIII, 1—6), Marko (IX, 33—37) i Luka (IX, 46—48).

U daljem tekstu apostrofira se dolazak Kristov na svršetku svijeta, nagoviješten u Apokalipsi (XIX, 11—21), kao i u Ivanovu evanđelju (XIV, 16 i 26, XV, 26).

²¹⁾ Upor. H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*. Bruxelles 1933., str. 61, 85, 127.

²²⁾ A. Solovjev, *Vjersko učenje Bosanske crkve*. Zagreb 1948., str. 17 i 20.

²³⁾ A. Solovjev, *ibidem*, str. 21.

²⁴⁾ Upor. J. Šidak, *Današnje stanje pitanja »bosanske crkve« u historijskoj nauci*. Historijski zbornik VII, 1954., str. 136.

²⁵⁾ H. C. Puech et A. Vaillant, *Le traité contre les bogomiles de Cosmas le prêtre*. Paris 1945., str. 83.

Pod »svetim književnicima« u nastavku teksta valja razumijevati svete pisce, tj. evanđeliste, koji su pisali svete knjige. Epitet »sveti« pokazuje da je u ovom slučaju isključeno da bi se radilo o »književnicima«, prikazanim u Matijinu kao i Lukinu evanđelju (Matija IX, 3, XII, 38, XV, 1, XXII, 35; Luka V. 22, VI, 7 i 8) kao velikim Kristovim neprijateljima. Bugarski bogumili su pod »književnicima« razumijevali pravoslavne svećenike i redovnike, leglo zmijino,²⁶⁾ pa se u tom sigurno nisu odvajali ni bosanski bogumili. Piscu svetih knjiga, da bi se razlikovali od »književnika«, označavali su se »sveti književnici«.

Dalji navod, prema kojem je Petar nožem i mačem urezao uho Pilatovu robu temelji se na Ivanovu evanđelju (XXVIII, 10), s tom razlikom što je prema kanonskom tekstu Petar mačem udario slugu velikog svećenika i odsjekao mu desno uho.

Po tome slijedi aluzija o odvaljivanju kamena sa Kristova groba (Uskrsnuće), o čemu se govori u sva četiri evanđelja (Matej XXVIII, 2—3, Marko XVI, 3—4, Luka XXIV, 2 i Ivan XX, 1), a onda aluzija na scenu o strahu stražara kada su vidjeli anđela koji je otkotrljao kamen (Matej XXVIII, 4).

Ovaj egzorcizam završava se spomenom sedam zvijezda i mačem ubojitim, sigurno iz Apokalipse (I, 16).

Po tome slijedi egzorcizam (red br. 7), koji glasi:

Zapreštaju vam' dijavole i studeni grade i suhi vetre 24 starci sedešti na prestolu i munj(a)mi i gromi i glasi sedešti ot prestola i otroki, eže pojahu pesen' gospod(i)nu vapešti hadeski i vienci svetieh', eže položiše preda prestolom i knjigami napisaniemi srede iz(i)de (?), eže vide na prestolu va desnice sedišč(a)go, 4 angeli sedešt(i) na četireh' uglih' zemle držešti četiri vetre zemalne i sedmi pečatmi, da ne prihodiš dijavole i studeni grade i suhi vetre ka metehu kunovskomu.

Ovaj egzorcizam bazira se na Apokalipsi (IV—VII), ali ima i određenih odstupanja.

Prema Apokalipsi, nebeski hor sačinjavala su dvadeset i četiri Starca i anđeli. Kunovski zapis, naprotiv, spominje djecu koja su pjevala pjesmu, vapeći užasno (ili na sličan način; riječ je nejasna). Donekle se s ovim slaže pričanje bogumilske Tajne knjige, gdje se, kod opisa Sudnjeg dana na početku navodi kako će Satana biti oslobođen svog zatvora i zaratovati na pravedne, koji će »vikati na sav glas Gospodinu Bogu«. U daljem pripovijedanju Pravedni, koji će blistati kao sunce u Kraljevstvu svog oca izjednačuju se s djecom: I Božiji sin će ih dovesti pred tron nevidljivog Oca i reći će mu: Evo me s djecom koju si mi dao.²⁷⁾

Treba obratiti pažnju i na »vijence svete«. U Apokalipsi, po kojoj je sastavljen cijeli ovaj egzorcizam, govori se (IV, 4) o zlatnim vijencima, a u II poslanici Timoteju (IV, 7—8) Pavle kaže da je »plemenitu borbu izvojevao, trku dovršio, vjeru sačuvao«, pa onda odmah nastavlja: »Već

²⁶⁾ Rački, Bogumili i patareni. II izdanje. Beograd 1931., str. 511.

²⁷⁾ René Nelli, Ecriture cathares. Paris 1968., str. 44—47.

mi je pripravljen **vijenac pravednosti** koji će mi u onaj Dan dati Gospodin pravedni sudac, i ne samo meni nego i svima koji budu željeli njegov dolazak.« I prema Tajnoj knjizi, vijenac će nositi izabrani, koji će biti smješteni u koru anđela.²⁸⁾ Na ranokršćanskim i srednjovjekovnim sarkofazima sreće se vijenac na glavi apostola ili ga nose mučenici u rukama. Na osnovu svega ovoga kao i drugih momenata Georg Wild je upozorio na značenje simbolike vijenca na stećcima kao »vijenaca pravednosti« koji je pripadao Savršenim.²⁹⁾ Kunovski zapis spominje »svete« vijence, čime se očito naglašava dublje ezoterično značenje vijenca.

U ovom egzorcizmu ima još jedno mjesto od izvjesne važnosti. To je spomen »na desnice sedešćago«. Ne kaže se ko je to koji sjedi na desnici, pošto se polazi od toga da se to zna. »Na desnici sedešći« je Krist, odnosno Sin.

U evanđeljima po Mateju (XXII, 44), Marku (XII, 36) i Luki (XX, 43) navode se stihovi iz psalmi (CX, odnosno CIX, 1—2):

Riječ Jehvina Gospodinu mojemu »Sjedi mi zdesna
dok ne položim dušmane za podnožje tvojim nogama«.

Po apostolskom vjerovanju, Isus sjedi o desno Boga (upor. i Marko XVI, 19).

Učenje o Sinu kao desnoprijestolnom Ocu našlo je posebno mjesto u bugarskih bogumila. Oni su imali za Boga tri naziva: Otac, Sin i Duh. Božanstvo čini, prije svega, jedinstvenu osobu, ono je »nerazdjelimo« — kako to stoji u testamentu gosta Radina — ali obdareno sa tri imena i tri videnja; tom su biću davali ljudsko poimanje Oca, okruženog sa svake strane zrakama koje proizilaze iz njegovih očiju, Sin zdesna, a Duh slijeva.³⁰⁾

I Tajna knjiga kod opisa Sudnjeg dana navodi citirani psalm, pa dalje kaže da će Sin sjesti zdesna od Oca i Sin će vladati sa svojim Ocem vijekom vijekova i njihovo vladanje neće imati kraja.³¹⁾

Da je ovako shvaćeni koncept Trojstva nalazio uporišta i u južnoslavenskim zemljama svjedoči okolnost što je sv. Sava, propovijedajući po Srbiji, našao za potrebno da ističe da je Otac »jednosaprestolan Ocu i Sinu«, očito pobijajući bogumilski koncept.³²⁾

Na »desno sedešći« u Kunovskom zapisu bio bi, dakle Sin.

Na kraju, predodžba o Zemlji, na čija četiri ugla sjede po jedan anđeo i drži četiri zemaljska vjetra (Apokalipsa VII, 1) interpretira se u hodbinskom zapisu u smislu da svu Zemlju ophode četiri rijeke.³³⁾

²⁸⁾ René Nelli, *ibidem*, str. 48.

²⁹⁾ Georg Wild, *Symbol und Dogma im Bogumilentum. Das Problem der Darstellungen auf dem mittelalterlichen Grabsteinen Bosniens und der Herzegowina. Saeculum XXI, 1970., 4, str. 387—389.*

³⁰⁾ Puech — Villant, *ibidem*, str. 179.

³¹⁾ René Nelli, *ibidem*, str. 47—48.

³²⁾ Upor. A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu. Godišnjak Istorijeskog društva BiH. V. Sarajevo 1953, str. 30.*

³³⁾ U jednoj marginalnoj glosi koja potječe od katarata, četiri vjetra se simbolički tumače kao kraljevi, koji će, kada do toga dođe, progoniti crkvu i ratovati, ubijajući ljude bez milosrđa. — Nelli, 59.

Od posebne je važnosti sljedeći egzorcizam (egzorcizam 8):

Zapreštaju ti dijavole i studeni grade trstiju, ež(e) izmehena bi crkov' B(o)žija i breniem', eže izbra Mihaila arhangela sa zmijami i 12 apos(t)oli i 12 kamenoma, da ne prihodi grad' ka sjemu metehu.

Ovdje je prilično nejasno što se podrazumijeva pod »breniem eže izbra Mihaila arhangela«. Pojam »brenije« (pljuvačka) jedan je od bogumilskih simbola iz Ivanova evanđelja (IX, 6—7), gdje se govori da je Isus pljuvačkom izliječio slijepa od rođenja. Brenije je prema glosi Srećkovićeve evanđelja milost božija, kojom se iskupljuju grijehovi; do očišćenja (katarze) dolazi se božijom milošću, a ne, kako to čine katolički svećenici (zakonici), koji, u smislu 2. i 9. glose Srećkovićeve evanđelja, kako je to prokomentirao A. Solovjev, »svakog dana otpuštaju ljudske grijehе i time gube čovječije duše.«³⁴⁾ »Brenije« u Kunovskom zapisu u ovakvoj jednoj vezi kao da ne dolazi u obzir.

Međutim, mora privući našu pažnju to što je u ovoj prilici autor Kunovskog zapisa inspiriran partijom iz Apokalipse, gdje je riječ o nebeskom Jeruzalemu kao (po glosi Srećkovićeve evanđelja) »žilišću svetih«, pa u toj vezi spominje »crkvu Božiju«, »dvanaest apustola« te borbu Mihaela arkandela sa Zmajem. Solovjev je, analizirajući glose Srećkovićeve evanđelja iznio kao mogućnost da Jeruzalem u Lukinu evanđelju u priči o milosrdnom Samarićaninu (X, 30—35) kao »žilišće svetih« označava ovdje bogomisku opštinu 'savršenih', pa bi se pogotovu takav smisao mogao dati ovom egzorcizmu, kojemu je izvor u interpretaciji novog Jeruzalema prema Apokalipsi, za izričitom aluzijom na »crkvu Božju« i njenih dvanaest apostola. A pripadnici »crkve Božje« uživaće blagodati neba, kako je to zapisao Kozma, interpretirajući ono što su o sebi govorili bogumili.³⁵⁾

Navod o trski kojom je izmjerena »crkva Božja« (prema Apokalipsi »zlatna trska kojom je izmjerен grad, njegova vrata i njegove zidine« XXI, 15) asocira također na crkvu, pogotovu kada se odmah iza toga spominje i dvanaest apostola. Crkva bosanska smatrala se jedinom »crkvom Božjom« apostolskog porijekla. Po 12. glosi iz Srećkovićeve evanđelja ona je »vjera jedina« (Šidak), odnosno prema jednoj povelji od oko 1370. »C' rqua Božja.«³⁶⁾ Nadalje, Solovjev, a onda D. Kniewald³⁷⁾, Anto Babić³⁸⁾ i Dominik Mandić³⁹⁾ smatraju da je i crkva bosanska, poput Manesa, carigradskog Vasiliја i francuskih patarena bila ustrojena tako da je imala svojih dvanaest apostola (u Kunovskom zapisu: 12 apustoli i 12 kamenoma).

³⁴⁾ A. Solovjev, Vjersko učenje Bosanske crkve, str. 21—25.

³⁵⁾ Puech — Vaillant, ibidem, str. 213.

³⁶⁾ Upor. J. Šidak, O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću. Zbornik radova Filozofskog fakulteta. U Zagrebu II, (1954) str. 41.

³⁷⁾ D. Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima. Rad 270, Zagreb 1949, str. 252—254.

³⁸⁾ Anto Babić, Iz istorije srednjovjekovne Bosne. »Svjetlost«, Sarajevo 1972, str. 263.

³⁹⁾ D. Mandić, Bogomilska crkva bosanskih krstjana. Chicago 1962, str. 216—220 i dr.

Borba arkandela Mihaela sa Zmajem, odnosno Sotonom (Apokalipsa XII, 7—9) omiljeni je motiv bogumilskih apokrifa.⁴⁰) »Dvanaest kamenoma« asocira također na nebeski Jeruzalem (Apokalipsa XXI, 14, gdje se spominje dvanaest temelja i na njima dvanaest imena, dvanaest Janjetovih apostola). A i bogumilska općina sagrađena je na kamenu, a ne na prhlости, klizavosti i kratkotrajnosti.⁴¹)

Posljednji (broj 9) egzorcizam glasi:

Zapreštaju vam' dijavole i studeni grade 20 čudesi (u Truhelke: 40 čudesi), eže apustoli satvoriše, koja čudesa i zlamenija piše Luka u evangeliju i slavnijem' prišastiem' svetago duha sa n(ebes)j den (n)a pe(dese) ti s(ve)ti, i velicijem svetlom, i Saja gredijaše u D(a)masak, obrati ga ot tei crkve i angelom' eže se javi Kornilu i sidie svetago Petra u Čerasiju i duhov' eže porazi Iroda cara i molitvami Pavloviemi, eže za(p)reti s(ve)ti Pavao ime vuhovi va tamnice u polunošti va nužde Pavao i Sila i rasrgoše se uzim da ne prihodite siemu metehu.

Povodom ovog egzorcizma zanimljivo je pitanje da li bi se u kanonskom Lukinu evanđelju moglo nabrojati dvadeset čudesa koje »apostoli satvoriše.« Da li je, možda, u pitanju kakvo apokrifno Lukino evanđelje? Mislim da nije. Po svoj prilici riječ je o pojavi, uočenoj i za stare srpske pisce koji su »često pogrešno navodili delo iz koga je uzet citat koji navode ili su uopšte činili u citatima razne pogreške.«⁴²)

U produžetku teksta riječ je o »prišastiju svetago duha« na pedeseti dan po uskrснуću (Djela apostolska II, 1—4). »Prišastije svetog duha« zauzimalo je važno mjesto u bogumilskoj doktrini, a prema Ricautu jednim tumačenjem toga »prišastija« opravdavala se i islamizacija u Bosni. Ono se u Kunovskom zapisu štaviše, označava kao »slavno«.

Od izvanredne je važnosti s aspekta učenja crkve bosanske i spomen »velicijeg svjetla« u daljem tekstu.

U tekstu koji onda slijedi srećemo se s nejasnoćom u čitanju. Truhelka je pročitao »isaja gredijaše u Damask«, pa bi se moglo pomišljati na nekakav put starozavjetnog proroka Izaije u Damask. Za takvu jednu interpretaciju nema oslonu u kanonskim tekstovima (Izaija je samo izrekao proroštvo o Damasku, ali nije nikada dolazio u Damask), pa ni u apokrifnom »Videnju Izaije«, navodno cijenjenom u bogumila⁴³), mada prema Vaillant u nije bogumilskog postanka.⁴⁴) Mislim da ovo mjesto treba čitati »i Saja gredijaše u Damask, obrati ga ot tei crkve«. Saja mogao bi biti hipokoristik od Saul, Savle iz Tarza, kako se zvao apostol Pavle

⁴⁰) Jedan ovakav apokrif objavio je J. Ivanov (Starob'lgarski razkazi. Sofija 1935, str. 18—25); Prema Ivanovu ovaj apokrif, iako nije u cijelosti strogo bogumilski, odražava gledište umjerenih bogumila o suparništvu između boga i satane i porazu potonjeg.

⁴¹) Puech — Vaillant, ibidem, str. 215.

⁴²) St. Stanojević i D. Glumac, Sv. Pismo u našim starim spomenicima. SKA. Posebna izdanja. Beograd 1932, str. XXVII.

⁴³) Upor. Rački, Bogumili i Patareni, II izd., str. 576—580.

⁴⁴) Revue des études slaves 42, 1963.

prije svog obraćenja, a obratio se na kršćanstvo na putu za Damask; tamo je bio pošao da bi progonio kršćane, ali mu se javio Krist, pa je, time impresioniran, primio kršćanstvo (Djela apostolska IX, 1—9).

Citati koji slijede također su iz Djela apostolskih. O anđelu koji se javio Kornilu govori se u glavi o krštenju stotnika Kornelija (X, 3, 22, 30), u kojoj je riječ o tome kako je Petar došao Korneliju u Cezareju. Djela apostolska spominju i Herodovu smrt (XII, 23). I posljednji stav u ovom egzorcizmu temelji se na Djelima apostolskim; Kunovski zapis aludira na epizodu bacanja u tamnicu u Filipima Pavla i Sile, koji su oko ponoći molili, pa je najedanput nastao potres i svima spadoše okovi (XVI, 23—26).

U ovom egzorcizmu spomenuti su apostoli i Petar i Pavle, a Petar još i u egzorcizmu pod 6. Ne bi se moglo iz teksta Kunovskog zapisa zaključiti da bi bio preferiran bilo Petar bilo Pavle. Obadvojici se daje epiteton »sveti« (Truhelka, istina, kod Pavla nije zapazio da se kratica »sti« ima čitati kao sveti). Crkva bosanska smatrala se, inače, nasljednicom apostola Petra. To je izričito rečeno u tač. 17 i 19 Torquemadina apologetskog spisa o zabludama bosanskih manihejaca.⁴⁵⁾ (tač. 17: »Oni su nasljednici apostola, a njihov herezizarha je biskup crkve i zamjenik i nasljednik Petrov«; tač. 19: »Sve pape od blaženog Petra sve do blaženog Silvestra bile su njihove vjere, a blaženi Silvestar bio je prvi koji se od njih odmetnuo«). Prema 5. glosi Srećkovićeva evanđelja Petar je »gostnik« (a crkva »gostinica«)⁴⁶⁾, pa navođenje u Kunovskom zapisu simbolike u Djelima apostolskim, gdje je Petar prikazan kao gost Šimuna kožara u Jopu te Kornelija u Cezareji uklapa se u koncept o Petru kao gostniku, koji je, prema Hvalovu rukopisu »vrhovni apostol«⁴⁷⁾. Za razliku od bogumilskih tekstova, pravoslavni najveće počasti čine apostolu Pavlu. U pravoslavnim tekstovima apostolu Pavlu »se daje najviše i naj: lepših epiteta.«⁴⁸⁾

Završni dio zapisa također je zanimljiv:

Stanem dobre, stanem dobre, stanem sa strahom' Božiem'
da stane grad, da ne ide u si(i) (m)eteh. Vođaše maika svoi rod'
po planini, biše ih grad i gla(go)laemu gospod' reče. Gl(agol)i
siju molitvu: Ot (g)radasta vi gospodi pomiluišta vi, gospodi pomiluj!
Arhangele Mihaile, i Gavriile, i Urile, i Rapaile, i Arapatile,
i Epimile, i Putoš(e), i Rumile, i Panahront(e), i Paone, sabludete
siega meteha kunovskoga ot zlago dažda i ot dijavola i ot učina i ot bogate te (?) bogactvom' bogatoga Simeona Stlupnika.
Umnožete vasakem' blagom' za ljubav' vasemogoga Boga Savaota
vasem' metehu... sveta Marija g... či si meteh' (sinom) svojim' i Mihailo arhangel' brani...

Našu pažnju, prije svega, privlači formula »Stanem dobre, stanem dobre, stanem sa strahom Božiem da stane grad«. Identičan tekst nalazim u bugarsko-bogumilskom apokrifu »Borba među Satanaelom i arhande-

⁴⁵⁾ D. Kamber, Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila. Croatia sacra III, 1932. str. 60—61.

⁴⁶⁾ Solavjev, Vjersko učenje, str. 21—23.

⁴⁷⁾ Đ. Daničić, Hvalov rukopis. Starine JA III. U Zagrebu 1871, str. 9.

⁴⁸⁾ St. Stanojević i D. Glumac, ibidem, str. XX.

lom Mihaelom.« Tu se opisuje kako je bog poslao arhanela Mihaela da se bori sa Satanaelom. Spuštajući se na zemlju s nebeskih visina, arhangel je zadržao tako da se stresla sva zemlja, pa se Satanael sa svojim slugama pripremio da ga gađa strijelama. Videći to, arhangel se poslužio lukavstvom, pa reče (dalje doslovan tekst):

»Idem k vama na Zemlju da budem vaš, a vi protiv mene pripremate strijele. Što nisi pomislio, Antikriste, što je rekao Gospod: Stanem dobre, stanem so strahom (da zastanem kako treba i da stojimo sa strahom). Arhangel izgovori te riječi lažno...«⁴⁹⁾

Ova ista formula ponavlja se u tri molitve nežitu, koje je objavio V. Kačanovskij,⁵⁰⁾ a također i u »molitvi ot g'gric«, koju je objavio Jagić.⁵¹⁾

Nije poznato porijeklo priče o majci koja je vodila preko planine svoje dijete dok je padao grad i molila da grad stane.

Nešto više se može reći o molitvi za sačuvanje metoha »ot učina i vo bogate te (?) bogactvom' bogatoga Simeona Stupnika«. Ovaj Simeon sigurno je identičan s vračem Simeonom, poznatim pod nadimkom Mag, o kome se govori u Djelima apostolskim (VIII, 9—24). Nije, međutim, jasno zašto ga Kunovski zapis naziva Stupnikom. Moglo bi se, istina, pomišljati da se pod imenom Simeona Stupnika ima podrazumijevati bilo Simeon stilita (stilos=stup) mlađi, svetac iz Antiohije (umro 592), bilo Simeon Stilita stariji, svetac sa Sicilije (390—459). Kontekst Kunovskog zapisa ne daje bilo kakve sumnje da je riječ o Simeonu Magu, ako se uzme u obzir da je i prema Djelima apostolskim i prema Kunovskom zapisu ovaj Simeon bio vrlo bogat i da je bio čarobnjak. Simeon Stilita mlađi bio je dobro poznat u ranokršćanskoj hagiografskoj literaturi,⁵²⁾ pa nije isključeno da je i pisac Kunovskog zapisa jednom kontaminacijom ličnosti mogao Simeona Maga nazvati Stupnikom (Stilita) (postoje i južnoslavenski stupnici-monasi, napr., Jovan Rilski (676—946), koji je oponašajući »stupnike«, izabrao pustu planinu Rilo, gdje je na nekoj visokoj stijeni kao na stubu proveo preko sedam godina).

Molitva pri samom kraju teksta u kojoj se pojavljuje trijada bog Sabaot, sveta Marija i Mihael arkandel, možda u ovakvoj vezi nije slučajna. Inače je u bogumila uobičajena trijada Isus-Krist-Ivan evanđelist i Marija (De haeresi Catharorum in Lambordia od 1214. godine).

Bližim upoređivanjem tekstova iz Kunovskog zapisa sa odgovarajućim kanonskim tekstovima konstatirano je da na pojedinim mjestima postoji neslaganje, bilo da citati nisu doslovoce navedeni, bilo da su izmiješani iz različitih novozavjetnih knjiga, bilo da su iskrivljeni, bilo da

⁴⁹⁾ Prof. J. Ivanov, Starob'lgarski razkazi. Sofija 1935, str. 20.

⁵⁰⁾ V. Kačanovskij, Apokrifne molitve, gatanja i priče. Starine XIII. U Zagrebu 1881, str. 154 pod le) i i) te pod 3.

⁵¹⁾ V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa. Starine X. U Zagrebu 1878, str. 114.

⁵²⁾ Upor. Das Leben d. heil. Symeon Stylites. Ed. Lietzmann. Leipzig 1908 — O Simeonu Stiliti pjevao je i Alfred Tennyson.

je pogrešno naveden izvor. Smatram da je u ovom pogledu ista situacija kao i kod biblijskih tekstova starih srpskih pisaca. St. Stanojević i D. Glumac, proučavajući na jednoj širokoj osnovi srpska vrela došli su do ovog zaključka: »Može se nesumnjivo utvrditi da su naši srednjovjekovni pisci po pravilu citirali Sveto pismo, napamet. Pre svega ovi najviše i gotovo stalno citiraju one delove Svetog pisma koji se upotrebljavaju svakodnevno u crkvi, u službi, večernju, časovima itd. Na te su stavove iz Svetog pisma oni bili svikli i morali su ih znati napamet, jer su ih svaki dan govorili, pojali ili slušali, i u crkvi i van nje. Usled stalne upotrebe ti su delovi Svetog pisma bili našim starim piscima toliko poznati, da su se oni njima vrlo lako služili i mogli su ih, kadgod im zatreba napamet citirati. Citati iz Svetog pisma u delima naših starih pisaca vrlo često, može se reći u većini slučajeva, nisu sasvim tačni, iako ima, čak i vrlo dugih citata koji su začudo verni i koji se reč po reč slažu s grčkim originalom i sa ponekim od poznatih starih slovenskih prevoda.«⁵³⁾

Očito je da je najviše napamet pisao i autor Kunovskog zapisa. Vjerovatno kao redovnik-krstjanin, on je morao znati dosta citata iz Svetog pisma napamet, pa ih je u ovoj bogumilskoj viziji uobličavao u Kunovskom zapisu. Dovoljno je poznato da su bogumili i inače učili napamet novozavjetne tekstove. Eutimije de Peribleptos tvrdi da su bogumili znali naizust ne samo evanđelja već i Pavlove poslanice.⁵⁴⁾

III

Kunovski zapis smatram jednim dragocjenim kulturno-historijskim i religijskim spomenikom za upoznavanje prirode i karaktera crkve bosanske. Nastao, kao što će se vidjeti, u jednom od posljednjih uporišta crkve bosanske, nekoć sa gostom Cvetkom na čelu, u doba kada se u Kunovu više ne javljaju vjernici sa slavensko-bogumilskim imenima već su ona preobraćena isključivo u muslimanska, Kunovski zapis predstavlja jedinstveno svjedočanstvo o crkvi bosanskoj u stadiju njena potpunog nestajanja. U ovome zapisu pisanom zasigurno za internu upotrebu, bez potrebe za bilo kakvim prilagođavanjima, ogleđa se autentično učenje crkve bosanske, neovisno od toga što je ono vjerovatno predstavljalo onaj pozniji stadij u evoluciji njenog učenja.

Ono što najviše upada u oči, ako se analizira tekst Kunovskog zapisa, jeste to da su mu citati ispunjeni tekstovima i aluzijama na tekstove isključivo iz Novog zavjeta i to da bi bio još dosljedniji iz Apokalipse. Ivanova evanđelja i Djela apostolskih. Na taj način relativno kratki tekst Kunovskog zapisa argumentira uočenu pojavu u bogumila da su se služili sa sva četiri evanđelja, ali su davali prednost Ivanovu pred sinoptičnim evanđeljima (Matej, Marko, Luka), a onda dalje među sinoptičnim evanđeljima Luku su pretpostavljali Mateju i Marku. Također su uvažavana Djela i poslanici apostolske.⁵⁵⁾ Doslovce, ovakav redosljed knjiga

⁵³⁾ St. Stanojević i dr. D. Glumac, ibidem, str. XXIII.

⁵⁴⁾ Gerhard Ficker, Die Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters. Leipzig 1908, str. 63, 69.

⁵⁵⁾ Upor. Prof. Jor. Ivanov, Bogumilski knjigi i legendi. Sofija 1925, str. 87—95

Svetog pisma, kako ga je za bugarske bogumile utvrdio prof. Jordan Ivanov, odgovara i Kunovskom zapisu. Od ukupno 24 citata iz Svetoga pisma 6 citata ili 25 odsto otpada na Apokalipsu, 5 ili 20,8 odsto na Ivanovo evanđelje, 5 ili 20,8 odsto na Djela apostolska, 3 ili 12,5 odsto na Lukino evanđelje, a po 1 citat ili po 4,2 odsto na citate koji se nalaze u Mateja, zatim Mateja-Marka, dalje Mateja-Marka i Luke, zatim u sva četiri evanđelja te konačno u Psalmima.

Ovakvo rangiranje biblijskih knjiga ne vrijedi, napr. za pravoslavlje. Podaci kojima raspolažemo za pravoslavne knjige daju sasvim drugačiju sliku. St. Stanojević i D. Glumac u svome velikom zborniku starih tekstova iz Svetoga pisma⁵⁶⁾, uzevši kao stare jugoslavenske spomenike samo one koji su pravoslavne proveniencije, došli su do jedne zanimljive statistike. »Od 75 knjiga starog i novog zavjeta naši su pisci upotrebili u svojim delima 60 knjiga (38 starog i 22 novog zavjeta). Od citata čije je poreklo utvrđeno, više od 2/3 (729) uzeto je iz Davidovih psalama. Posle psalama najviše se upotrebljavaju Jevanđelja (568, i to Matej 311, Jovan 130, Luka 99, Marko 19). Na treće mesto dolaze po broju upotrebe poslanice apostola Pavla (246, i to najviše poslanica Rimljanima 48, I Korinćanima 47, Jevrejima 3, II Korinćanima 31, i Timoteju 25). Tako samo psalmi, Jevanđelja i Pavlove poslanice imaju 1543 citata, dakle tri četvrtine svih citata u svim delima naše književnosti«. Stanoje Stanojević zaključuje: »Većina naših pisaca citira više stari nego novi zavet.«⁵⁷⁾ Za razliku, dakle, od tekstova pravoslavnih autora, Kunovski zapis se po citiranju biblijskih tekstova svrstava u sferu bogumilstva.

Kunovski zapis nam, međutim, ne daje pravo da bi zaključivali o sasvim negativnom stavu prema Starom zavjetu. Okolnost da kod navođenja početka Ivanova evanđelja u latinskom tekstu Kunovskog zapisa nije uzeta rečenica »U istinu Zakon bijaše dan po Mojsiju« (Ivan I, 17) malo je indikativna posebno zato jer tu istu rečenicu sadrži i Katarski ritual, odnosno Radosavljev zbornik. Ipak je signifikantno da jedini citat iz Starog zavjeta čine dva stiha iz Psalmi (LXVIII, 23), a kao što se zna, bogumili su inače od Starog zavjeta priznavali među ostalim psalterij. Kod spomena Abrahama, Izaka i Jakova u Kunovskom zapisu upada u oči navod da »počivaju pod dubom Amorskiem«. Da li ovo apostrofiranje počivališta trojice patrijarha ima možda neki dublji smisao? Da se tu ne krije, istina kao izvjesni zaostatak ranijih naziranja, određeno neraspoloženje prema patrijarsima u tome smislu što je groblje Abrahamova roda asociiralo — prema Zigadenu — na prebivalište demona. Na tome groblju demoni su činili čuda da bi prevarili neznalice i uputili ih na kult relikvija patrijarha; njih, dok su bili živi, učili su demoni, pa u njima i oko njihovih grobova i dalje prebivaju.⁵⁸⁾ Ne tvrdim da u ovome smislu treba interpretirati spomen trojice patrijarha u Kunovskom zapisu, no »dub Amorski« kao stjecište demona očito nije bio nepoznat bosanskim bogumilima, makar u jednom ranijem periodu, tako da i Kunovski zapis zna da patrijarsi prebivaju »pod dubom Amorskiem«. Za »dub Amorski« teško

⁵⁶⁾ St. Stanojević dr D. Glumac, *ibidem*.

⁵⁷⁾ *Ibidem*, str. XI i XII.

⁵⁸⁾ Gerhard Ficker, *Die Phundagiagiten*. Leipzig 1908, str. 99—100.

bi se, međutim, moglo tvrditi da bi bio poštovan u bosanskih bogumila, koji su odbacivali kult relikvija. Nasuprot tome, Abraham, Izak i Jakov zauzimali su naročito mjesto u bogumilskoj doktrini. To nas, mislim, ne ovlašćuje na zaključak da bi bili priznavani svi starozavjetni proroci i patrijarsi. Ova trojica patrijarha, a naročito Abraham, najviše se spominju u Novom zavjetu, oni su zajedno sa svim prorocima u kraljevstvu Božjem (Luka XIII, 28), pa su oni posebno izdvojeni i u glosama Srećkovićeve evandelja, koje je, nesumnjivo, bogumilskog postanka. Tu je, u glosi br. 7, označeno da su oni »i svi duhovni (!) proroci Božji ljudi«. ⁵⁹⁾ Davanjem oznake »duhovni« kao da se u glosi išlo za jednim užim tumačenjem u pitanju participacije proroka u kraljevstvu Božjem. Svakako je upadno da se u ono malo domaćih bogumilskih izvora — pa eto i u Kunovskom zapisu — posebno mjesto daje Abrahamu, Izaku i Jakovu.

Sa stanovišta odnosa Kunovskog zapisa prema Starom zavjetu nije bez ikakva značenja ni to da se molitva upućuje svemoćnom bogu Sabogtu: naziv Sebaot dolazi, kao što je poznato, u proročkom kao i u historijskim knjigama Biblije.

Postavlja se dalje jedno pitanje, a to je odnos Kunovskog zapisa prema apokrifima. Da li Kunovski zapis potvrđuje ili odbacuje tezu prema kojoj su apokrifi bili na osobitoj cijeni u bogumila?

Odmah se, mislim, može konstatirati da u Kunovskom zapisu prevladaju citati, parafraze i aluzije iz Svetog pisma, iako počinje s jednim novozavjetnim apokrifom. Ne bi se moglo apodiktički tvrditi niti to da bi Kunovski zapis bio inspiriran najpopularnijim bogumilskim apokrifom, tzv. Tajnom knjigom (Interrogatio Joannis), neovisno od toga što Kunovski zapis sadrži elemente koje i Tajna knjiga.

Svakako je upadno da se u Kunovskom zapisu daje važno mjesto apokrifnoj legendi o Abgaru. Ova je legenda, kao što je poznato, bila nadaleko raširena, pa i u našim krajevima, a uvrštavana je i u manastirske freske. ⁶⁰⁾ Priču o Abgaru popularizirao je u svojim štampanim zbornicima Božidar Vuković (Venecija 1521, 1527, 1533). ⁶¹⁾ S obzirom na popularnost ove legende, njeno unošenje u Kunovski zapis ne znači ništa specifično, ali svjedoči da joj se pridavala magična moć.

Zanimljivo je da je prva štampana knjiga, namijenjena upravo pokatoličenim pavličanima, nosila naziv »Abagar«; drugo poglavlje ove

knjige glasi: επιστολη Αβαγαρη Цара писание Карста Abagar je

izašao iz štampe 6. maja 1651. Sadrži egzorcizme, molitve protiv glavobolje, ženske neplodnosti i sl. u formi dvadeset i jedne pohvale, epistole i molitvi kanonskog ali i apokrifnog karaktera. Štampana je na 5 velikih listova (34+45), ali tako da se listovi mogu izrezati i napraviti svitak ili nalijepiti na zid. U Abgaru je priopćeno i 9 slika-ikona, očito s tendencijom da se pavličanski obraćenici priviknu na slike svetaca.

⁵⁹⁾ Upor. A. Solovjev, Vjersko učenje Bosanske crkve, str. 22 i 25.

⁶⁰⁾ Vl. R. Petković, Avgarova legenda u freskama Matejića. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 1932, str. 11—19.

⁶¹⁾ Upor. Ljub. Popović, O izdanjima Božidarovog Zbornika za putnike. Bibliotekarstvo XI. Sarajevo 1965, str. 41—51.

Vrlo je vjerojatno da je priča o Abgaru stekla popularnost ne samo u bosanskih bogumila već i u pavličana, tako da je ovaj prvi priručnik napravljen sa svrhom da se što više približi bivšim pavličanima — novoobraćenicima bio sav prožet abgarovskim tradicijama.

Apokrifnog karaktera u Kunovskom zapisu su nesumnjivo i ona nabrojana kanonskim tekstovima nepoznatih imena anđela i đavola. I apokritna Henohova apokalipsa ima izmišljenih anđeoskih imena (Raguel, Saraquael, Zutel, Rufael, Fanuel), ali nisu ista s imenima iz Kunovskog zapisa.

Napokon, apokrifnog karaktera — ali ne sadržavajući bilo šta tipično bogumilsko — jeste i pričica o majci koja je vodila dijete po planini dok je padao grad, pa joj se javio Bog i uputio je da moli određenom molitvu. Ovakva priča nije poznata u kanonskim tekstovima, pa je, dakle, treba smatrati apokrifnom.

U doktrinarnom pogledu Kunovski zapis se, mislim, u potpunosti uklapa u bogumilski idejni sistem.

Prije svega, učenje o Logosu, kojemu je temelj u prologu Ivanova evanđelja, našlo je svoje važno mjesto u Kunovskom zapisu. Zapravo, glavni dio bogumilskih vjerskih obreda sastajao se iz Očenaša i početka Ivanova evanđelja, pa i Kunovski zapis ne izostavlja da istakne kao najdublju spoznaju (in profundum maris) emanaciju Krista od boga-oca (Ivan I, 14). Početak Ivanova evanđelja bio je sastavni dio obreda lomljenja hljeba, odnosno južnofrancuskog katarskog rituala. Prijevod ovog mjesto u zborniku krstijanina Radosava (1443—1461), upoređenog sa katarskim ritualom skraja XIII stoljeća i Kunovskim zapisom glasi:

Radosavljev zbornik ⁶²⁾	Katarski ritual ⁶²⁾	Kunovski zapis
ИСКОНИ БѢ СЛОВО СЛОВО БѢ ОТЬ БОГА И БОГЪ БѢ СЛОВО	In principio erat verbum, et verbum erat apud deum, et deus erat verbum	Dixit Dominus ex Bazan: convertam in profundum maris
И СЛОВО ПЛОТЬ БѢ И ВСЕЛИ СЕ ВЪ НѢ	et verbum caro factum est et habitavit in nobis	Verbum caro factum est et (h)abitavit in (no)bis
И ВИДИХОМО Е СЛАВУ БКО ИНОУЕГАТО ОТЬ ОЦА ИСПЛНО БЛАГОДИТЬ И ИСТИНА	et vidimus gloriam eius, gloriam quasi unigeniti a patre plenum gratie et veritatis	et vidimus gloriam Jesus, gloriam quasi unigeniti a patre plenum gracie et veritas
БКО ЗАКОНЬ МОИСИЕМЬ ДАНЫ БѢ А БЛАГОДИТЬ И ИСТИНА ИСУХ ХРИСТО, МЬ БѢ ДАНА	quia lex per Moysen data est, gratia et veritas per Jesum Christum facta est	et (h)abitavit in nobis Jesus, Jesus, Jesus, Jesus, Jesus, Maria, Maria, Maria, Maria, mati Hristova.

⁶²⁾ A. Solovjev, Vjersko učenje Bosanske crkve, str. 36.

Kao što se vidi, u Kunovskom zapisu nisu navedene početne rečenice niti rečenica da zakon bijaše dan po Mojsiju, a milost i istina nastala po Isusu Kristu (Ivan I, 17). S druge strane, opetovano se naglašava da je »Isus stanovao u nama«. Isticanje o stanovanju Isusa u nama kao da je spadalo u najvažnije tačke bogumilske dogmatike. Zigabeni tvrdi za bogumile da su učili da »Krist kod njih stanuje, ostavivši našu sinagogu.«⁶³⁾

Ovdje je, dakako, jedno od polaznih pitanja da li Kunovski zapis ima dualističkih elemenata. Smatram da je osnovna koncepcija Kunovskog zapisa dualistična, naime borba između đavolskih i nebeskih sila. Pravovjerni kršćanin bi se obraćao bogu da ga uzme u zaštitu od zla koje njemu i njegovoj imovini nanose prirodne nepogode. Nevolje i bolesti po shvaćanju ortodoksnih crkve ne dolaze od đavola, kako to proizilazi iz Kunovskog zapisa. Pošto se Kunovski zapis utječe đavolima, da bi se metoh izbavio od groma, oluje, grada i sl. očito je da su đavoli oni koji izazivaju ovakve neprilike za čovjeka. Takvo naziranje odražava određeni dualistični koncept. I prema bogumilskoj Tajnoj knjizi, Satana je stvorio grom, kišu, grad i oblake i nad njih poslao svoje slugo-angele (»... fecitque tonitrua et pluvias et grandinem et nivem et missit ministros angelos suos super ea«)⁶⁴⁾. Također sinodik cara Borila od 1211. godine u tački 44 izriče anatemu i protiv onih koji »Sotonu označavaju kao davaoca kiše i grada«⁶⁵⁾. I katari su pripisivali đavolu odgovornost za oluje, grad, poplave, vatre.⁶⁶⁾ Zato i Kunovski zapis, utječući se za spas metoha, ne upućuje molitve bogu, već se prijeti đavolima.

Našu pažnju mora da privuku slavenska imena trojice đavola: Cernicaš, Cernica i Kozodorac. Da li je moguće da ova imena stoje u bilo kakvoj vezi sa staroslavenskim Zscerneboch-om transformirajući se od crnog boga u đavole. Ime Kozodorac, koje, kako je rečeno, nalazi svoju potvrdu i u toponomastičkoj nomenklaturi kunovskog metoha, asocira na đavola: Drachenburg u štajerskoj slovenski je Kozje, a jedna ljekaruša, pisana bosančicom, izjednačuje »kozlac oliti zmijanac.«⁶⁷⁾

Zavređuje da se dublje prouči demonologija Kunovskog zapisa, no u ovoj prilici da još napomenemo da prema Kunovskom zapisu Satana nije ni odijeljeno božanstvo, ni sin Božji pored Krista. O Isusu se u Kunovskom zapisu govori kao o »jedinorođenom od oca« (quasi unigeniti a patre). Time se potvrđuje teza, prema kojoj crkva bosanska nije ispovijedala — kako je to pretpostavljao Solovjev — učenje nekih dualista da bi Satanael pored Krista kao »drugorodnog« ili »inočednog« sina bio »prvorodni« (»jednorodni«) sin.⁶⁸⁾

⁶³⁾ G. Ficker, *ibidem*, str. 34.

⁶⁴⁾ J. Ivanov, *Bogumilski knjigi i legendi*, Sofija 1925, str. 77.

⁶⁵⁾ Puech — Vaillant, *ibidem*, str. 345.

⁶⁶⁾ *ibidem*, str. 183.

⁶⁷⁾ Mojo Medić, *Četiri ljekaruše*. Zbornik za narodni život i običaje, knj. XIV, sv. 1—2. U Zagrebu 1909, str. 204 — O mitološkaj povezanosti Tharra — Peruna — Ognja i Zmaja te kože ili jarca upor .Nodilo, Religija Srba i Hrvata. Rad, knj. LXXXIX, 21. U Zagrebu 1888, str. 147 i d.

⁶⁸⁾ J. Šidak, *Današnje stanje pitanja »crkve bosanske« u historijskoj nauci*. Historijski zbornik, Zagreb VII, 1954, str. 136.

Pripadnici crkve bosanske vjerovali su u borbu đavola sa božjim anđelima na nebu. Oni su »govorili kako je Lucifer uzišao na nebo i poveo borbu s nebeskim anđelima«, kako to izričito stoji u popisu za-bluda bosanskih krstjana koje je bosanski vikar Bartol uputio u obliku pitanja papi Grguru XI.⁶⁹⁾ Kunovski zapis u borbi protiv đavola glavno mjesto daje arhandelu Mihajlu »sa vasemi silami nebeskimi«, a onda nabraja još devet anđela. Ovo zazivanje anđela ponavlja i pri kraju zapisa. Kunovski zapis spominje arhandela Mihajla još dva puta, dakle ukupno četiri puta. Ovo je, mislim, dokaz, da su bosanski krstjani, kao i katarska sljedba starijih albaničana⁷⁰⁾ u bici među anđelima dobrog boga isticali arhangela Mihaila između svih drugih anđela.

Upada u oči razvijena demonologija Kunovskog zapisa. To je indikativno i za upoznavanje učenja crkve bosanske. Za ocjenu njene veće ili manje dualističnosti nije bez značaja koliki će se broj đavolskih sila suprostaviti nebeskim silama tako da je jedna od karakteristika dualističnih sekta bogatija demonologija. Nije zato bez razloga prezbiter Kozma, govoreći o bogumilima u Bugarskoj na jednom mjestu napisao da izmišljaju razna imena za đavole.⁷¹⁾ Kunovski zapis, navodeći tako brojna imena, odlično dokumentira ovu tvrdnju prezbitera Kozme.

Posebni je problem da li Kunovski zapis sadrži doketističke elemente. Za bosanske bogumile navodi se u ovom pogledu dosta uvjerljiva argumentacija, kojoj treba pridodati i »Dijalog sv. Grgura pape Velikoga«, glagoljski rukopis iz XV stoljeća, do sada slabo upotrebljavan u bogumilološkoj literaturi.⁷²⁾ Tu, u II knjizi, poglavlje 4, stoji i ovo mjesto:

»Videl je (Isukrst) ubo jeretiki ki kako su Husi imaju biti Valentijani, Soduciji i neverni Bošnjane. O nesrično kraljevstvo bosansko, na koga ni rosa ni dažd' ne padi, pokle rodi i shrani i brani toliske i takve eretike, ki govore da gospodin Isuhrist ni imel pravoga tela človičaskoga i da je blažena diva Marija bilo an'jel i mnoge ine bludnje protivu veri katuličaskoj govore«.

Dosljedno doketističkom stavu, bogumili nisu vjerovali ni u tjelesno uskrsnuće, pa je i o tome u »Dijalogu« zabilježeno ovakvo svjedočanstvo u IV knjizi, poglavlju 3.

»Recimo da bi neki prišal jeretik ili poganin i rekel od onoga prokletoga kraljevstva bosanskoga, v kom se hrāne neverni jeretici i pročaju ki bi nam prividal ča je na drugom svitu. Tako jošće skazuje od mnogih svetih, kako je od Petra i Pavla apustola, ki po semrti svojoj bihu se povratili v svoja telesa i pokazaše se mnogim. Zato, o neverni eretici i neverni Patarini, ne recite, zač ne morete: Ki je od tuda prišal! da verujemo buduće telesa mrtvih skrsnutije.«

⁶⁹⁾ Rački, Prilog za povijest bosanskih patarena. Starine I. Zagreb 1869, 139.

⁷⁰⁾ Upor. dr Dragutin Kniewald, *ibidem*, str. 219. — O mjestu i ulozi arkanđela Mihaela u bugarskih bogumila D. Angelov, *Bogumilstvo v Bugarija*. Sofija 1961, str. 51, 101—104, 110, 121, 148; u zapadnih bogumila I. v. Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters II*, München 1890, str. 296, 321, 371.

⁷¹⁾ H. C. Puech et A. Vaillant, *ibidem*, str. 74.

⁷²⁾ Upor. R. Strohal, *Hrvatski dijalekti*. Zagreb (1922), str. 5; *Isti, Patareni i hrvatska glagoljska knjiga*. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva, god. XVII, U Zagrebu 1915, str. 348.

Tekst Kunovskog zapisa ne isključuje pretpostavku o doketističkom shvaćanju. Marija je »mati Hristova«. Hristova smrt našla je mjesta u Kunovskom zapisu kroz citate iz evanđelja. Sva ta mjesta dopuštaju i interpretaciju da je to sve bio privid. Očito je, naime, da Kunovski zapis prenaglašava učenje prema kojem »Isus stanuje u nama«, on se, štaviše, identificira sa »veliciem svetlom« (egz. 9). Kunovski zapis je sav ispunjen simbolikom. Na primjeru jednog takvog simbola o »sedmi hlebi« može se pretpostaviti da se ovo imalo alegorijski tumačiti u pravcu negiranja Kristovih čuda. Svakako, i drugi mnogobrojni simboli u tekstu Kunovskog zapisa pretpostavljaju interpretaciju u alegorijskom smislu. U ovom pravcu instruktivne su glose u Srećkovićevu evanđelju, a poznato je da su bugarski bogumili kao i francuski katari pojedina mjesta iz Svetog pisma interpretirali kao alegorije. Ne mijenjajući ništa u slovu evanđelja, jer to u pravilu bogumili nisu činili, i pisac Kunovskog zapisa mogao je u odnosu na Kristove muke, smrt i uskrsnuće imati pred očima da je to samo imaterijalna predstava.

Kunovski zapis nije propustio a da ne istakne i prišastije svetoga duha. O tome govori Kunovski zapis u egzorcizmu pod 9. Tu se »slavno prišastije svetoga duha« stavlja uporedo sa »veliciem svetlom«, što nije daleko od Manijeva učenja o Spasitelju, Parakletu, poslaniku svjetla. Anatema, dakle, protiv pavličana »Proklinjemo one... koji zovu Isusa svjetlošću, koja se pojavila u obliku čovjeka«⁷³ mogla bi važiti, prema Kunovskom zapisu, za bosanske bogumile.

Maniheji su ispovijedali da su Buda, Zaratustra, Isus i Mani kao glasnici prave religije namjesnici Spasitelja, poslanika svjetla.⁷⁴) Ovim glasnicima, prema poznijem shvaćanju bosanskih bogumila, sklonih da prihvate islam, treba pridodati i Muhameda. Prema svjedočanstvu Ricauta (XVII stoljeće), poturi su vjerovali da je Muhamed onaj sveti duh, čiji je dolazak Krist obećao svojim učenicima na Tajnoj večeri, a silazak svetog duha za Kristove učenike pedeset dana poslije Uskrsa bio je oblik i simbol ili predznak pojave Muhamedove.⁷⁵) Masovno prelaženje na islam, možda i bogumila iz Kunova, pravdalo se i time da je Muhamed onaj očekivani paraklet, obećan od Krista.⁷⁶)

⁷³) Upor. dr Aleksodor Solovjev, Simboliko srednjovjekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, god. VIII. Sarajevo 1956, str. 37.

⁷⁴) Upor. O. Betz, Der Paraklet, Fürsprecher im häretischen, Spätjudentum, im Johannes — Evangelium und in neu gefundenen gnostischen Schriften. Leiden — Köln 1963.

⁷⁵) Upor. dr A. Solovjev, Engleski izvještaj XVII vijeka o bosanskim poturima. Glasnik Zemaljskog muzeja 1952, str. 101—109.

⁷⁶) Još od prije sto godina imamo jednu zabilješku iz koje se vidi da su Bosanski Muslimani rado operirali s argumenom da je Isus u evanđelju navijestio Muhamedov dolazak. Antun Knežević je (1870) zabilježio razgovor koji je imao s nekim prosječnim Muslimanom (Knežević ga naziva »ćosom«). Kada mu je u razgovoru Knežević rekao da »vjeruje u Isusa i njegov nauk«, ovaj mu je »ćoso« odgovorio: »Lažeš k'o pas; da ti vjeruješ u Isa pejgambera (Isusa proroka), ti bi vjerovao i u Muhameda; on je prorokovao da će Muhamed doći i zapovijedio u Indjilu (evanđelju) da ga vi svi priznate za pravoga proroka.« (Bosanski prijatelj, sv. IV. U Sisku 1870, str. 115).

Jedno mjesto u Kunovskom zapisu na prvi pogled kao da se izrazitije protivi konceptu bogumilstva, a to je spomen 318 svetih otaca i 40 mučenika. Obično se, naime, ističe da je crkva bosanska, kao i inače bogumilstvo, odbacivalo kult svetaca. Protivno takvom naziranju iznosi se kao argumenat da su u Testamentu gosta Radina nabrojani veliki blagdani, a osim toga se iz pojedinih isprava pripadnika crkve bosanske vidi da su slavili određene blagdane posvećene svecima. Mislim da oni koji smatraju da je bogumilstvo odbacivalo slavljenje svetaca stvar op-solutiziraju. Kozma npr., na jednom mjestu izričito kaže da bogumili ne poštuju **sve** svece.⁷⁷⁾ Jedno elastičnije tumačenje optužbi u pogledu nepoštovanja svetaca moguće dopušta i popis zabluda kardinala Torquemade protiv bosanskih manihejaca od 1461. godine. U tač. 24 toga spisa navodi se da bosanski heretici ismjehuju i osuđuju poštovanje moći svetaca; u sljedećoj tački riječ je o tome da osuđuju i ismjehuju poštovanje svetaca **koje se vrši u crkvama** i kažu da se samo bogu treba klanjati i poštovati ga.⁷⁸⁾ Ako se, dakle, ne poštuju svi sveci i osuđuje kult moći svetaca i ako se ne prihvaća poštovanje svetaca na način kako to čini ortodoksna crkva, te ako se stoji na stanovištu da se samo bogu treba klanjati i da se nikome ne smije odavati pošta onako kako se to odaje bogu, sve ovo još nije isto što i potpuno odbacivanje kulta svetaca. Adoracija svetaca (slično kao i krsta), kako su je bogumili pripisivali pripadnicima ortodoksije nešto je drugo od odbacivanja svetaca uopće. Zato mislim da nije u protivnosti sa navodima Kozme, pa, štaviše, ni Torquemade to što su, kako se po svemu čini, bosanski bogumili poštovali kao svece »oce« sa Prvog ekumenskog sabora cekve u Niceji 325. godine, što znači iz vremena koje predstavlja međaš do kada su bogumili priznavali pravovjernost crkve.⁷⁹⁾ Bosanski bogumili po svoj prilici nisu smatrali za potrebno da odbijaju odluke Prvog nicejskog koncila, pa ni 318 svetih otaca sa toga koncila, pošto su u principu prihvaćali tada formuliranu dogmu trojstva. I Testamentat gosta Radina zna za »nerazdjelimo Trojstvo«. Gost Radin, naime, izvršioca testamenta podsjeća »da mu je mirna i pokojna duša pred' višnjim' Bogom i prjed' svetom Trojicom' neraz'djelimom. Dogma o tri nerazdjeljiva božanska lica, kako je formulirana na nicejskom saboru — još konačno nerazrađena — ne bi se protivila bogumilskom učenju, pa ni konceptu o Sinu kao onom koji sjedi na desno, kako to proizilazi iz Kunovskog zapisa. Zato nije bilo razloga ne iskazivati dužni respekt, ali ne i adoraciju nicejskim svecima.

Možda su apologete ortodoksnog kršćanstva i u pitanju svetaca po tome što su smatrali da su bogumili pogrešno vjerovali, izjednačavali to sa nevjerovanjem.

77) Puech — Vaillant, *ibidem*, str. 111.

78) 24. *Sanctorum venerandas reliquias derbent et dempnant, 25. Huiusmodi sanctorum venerationem que in ecclesia per fideles fit dampnant et derident quod solus deus sit adorandus et colendus.* — Kniewald, str. 179.

79) O varijantama u bogumilskoj doktrini u pogledu odluke Prvog nicejskog sabora o simbolu vjere upor. Dragoljub Dragajlović, *Bogomilisme et mouvements hérétiques dualiste du moyen âge*. Balcanica IV, Beograd 1973, str. 126—127.

Dr Truhelka se nije ni u prvom ni u drugom članku upuštao u pitanje kada je mogao biti napisan Kunovski zapis. Moje je mišljenje da se može sa priličnom sigurnošću datirati da je nastao šezdesetih godina XVI stoljeća.

Pri ovome datiranju pomaže mi spisak 29, odnosno čitljivih 26 muslimanskih imena na početku samoga zapisa. To su očito posjednici kunovskog metoha (meteha), u čiju je korist bio namijenjen ovaj zapis. Vjerovatno je bilo zapisano i više ovih imena, jer je, kao što je rečeno, rukopis na početku oštećen.

Upoređivanjem imena iz Kunovskog zapisa sa imenima poreskih obveznika za selo Kunovo iz deftera za sandžak Hercegovinu, koji je završen između 1. i 10. maja 1585 (Tapu ve kadastro, Ankara, no 1/483, fol. 34 verso i 35 recto) može se utvrditi da postoji podudarnost u imenima iz Kunovskog zapisa i ovoga deftera, ali uz jednu napomenu: Defter iz 1585. pokazuje da su destinati zapisa zapravo očevi i djedovi, kunovskih posjednika iz 1585. godine. Iz ovoga popisa u dijelu koji se odnosi na selo Kunovo⁸⁰⁾ može se utvrditi imena očeva i djedova za

⁸⁰⁾ Prijevod mi je sa fotokopije koja je pribavljena za potrebe Komisije za istoriju (Akademija nauka i umjetnost BiH (inv. br. 47) izvršio turkolog dr Adem Hadžić, a glasi:

- Selo Kunovo, pripada zijametu A l i j e sina Malkočbegova, kapetana:
 Baština Vukša, u posjedu Oruča, sada u posjedu Sefera, sina Jusufova, čift;
 Baština Vukas, u posjedu H a s a n a, u posjedu Ahmed-age, čift;
 baština Radosava, u posjedu D a v u d a, u posjedu J u n u s a D a v u d o v a;
 baština Radovac, u posjedu Hizra, u posjedu H a s a n a Hizrova, čift;
 baština Milan, u posjedu Džafera, u posjedu Isa Balije;
 pola baštine Vukas, u posjedu A l a g o z a, u posjedu Omera, sina Alije, čift;
 baština Radica, u posjedu Hizro, u posjedu Š o d i M e h m e d a;
 baština Radivoj, u posjedu Iskendera, u posjedu Ališan Sinana;
 baština Radko, u posjedu M u s t a f e, u posjedu Isa Balije;
 baština Radihna, u posjedu H a m z e, u posjedu Isa Balije;
 baština Radonja, u posjedu Karagoza, u posjedu H a s a n a, u posjedu Isa Balije;
 baština Božidar, u posjedu Ahmeda, u posjedu Isa Balije;
 baština Radoč, u posjedu H a s a n a, u posjedu H a m z e, u posjedu H a s a n a D a v u d o v a;
 baština Vukša, u posjedu H a s a n a, u posjedu H u s e j n a, u posjedu Ibrahima sina H a s a n o v a;
 baština Bogosav, u posjedu Š a d i j e M e h m e d o v a, u posjedu Oruča sina M e h m e d o v a;
 baština Milojin, u posjedu Evrenosa, u posjedu Sejdi Pirije i M u s t a f e, njegova brata, u zajednici, odsjekom 150 akči;
 baština Radivoj, u posjedu Iskendera Karagozova, u posjedu Kurda sina M e h m e d o v a;
 baština Vukosav, u posjedu Nesuha, u posjedu Omera Sankina;
 baština Raduča, u posjedu M u s t a f e, u posjedu A l i j e, sina Mustafina;
 baština Vukas, u posjedu J a k u b a Ahmedova, u posjedu Kurda A l a g o z o v a;
 baština Čubrin, u posjedu M u s t a f e, u posjedu J a h j e, sina Jusufova;
 baština Radoje, u posjedu M u s t a f e, u posjedu Kurda B a j a z i d o v a;
 baština Milobrad, u posjedu H a s a n a, sina H a m z i n a;

gotovo sva imena, osim dva iz Kunovskog zapisa. U Kunovskom zapisu kao imena očeva i djedova koja su uspješno pročitana te u popisu od 1585. sreću se slijedeća imena (u bilj. 80 odštampana su spacionirano): Pajazit (dva puta) (u popisu Bajazid), Durmiš (jedan put), Mustafa, Hamza, Daut (u popisu: Davud), Kasom (dva puta) (u popisu Kasim), Hasan,

- baština Radko, u posjedu Husejna, u posjedu Isa Balije;
- baština Radivoj, u posjedu Hirza, u posjedu Junusa Davudova, čift;
- baština Vukić, u posjedu udovice Vukosavljeve, u posjedu Isa Balije;
- baština Radihna, u posjedu Hamze Ismailova, u posjedu Omera, sina Husejnova, čift;
- baština Hasana Šadije, u posjedu Mustofe Hasanova, čift;
- baština Ali Šir-merda, u posjedu Iskendera, sina Nesuhova, čift;
- baština Ahmeda Radihne, u posjedu Davuda, sina Ahmedova, čift;
- baština Karagoz, u posjedu Ferhada, u posjedu Timura Hasanova, čift;
- baština Hamza, u posjedu Pervane, u posjedu Husejna, sina Alina, čift;
- baština Radko, u posjedu Hasana, sina Mustafina;
- baština Huseina, u posjedu Hasana, sina Hizrova, čift;
- baština Jusufa, u posjedu Durmiša, u posjedu Sejdije Mustafina, čift;
- baština Radovan, u posjedu Hamze, u posjedu Huseina, sina Radičina, u posjedu Isa Balije;
- baština Branisav, u posjedu Nesuha, u posjedu Isa Balije, čift;
- baština Vukić, u posjedu Mahmuda Hasanova, u posjedu Omera, sina Hasanova;
- baština Radica, u posjedu Hizra, u posjedu Isa Balije;
- trećina baštine Ilijas i udovice dio, u posjedu Dimitra, u posjedu Hasana, u posjedu Pirije, sina Hasanova i Bali Uvejsa, u zajednici, čift;
- baština Alije, u posjedu Ibrahima, sina Junusova, čift;
- baština Nesuh, u posjedu ihtijara Mehmeda, čift;
- baština Davud, Hadži (?), u posjedu Pervane Davudova, čift;
- baština Davud, u posjedu Husejna, u posjedu Velije Husejnova;
- baština Alagoz Ahmedova, u posjedu Ahmeda, sina Mehmedova;
- baština Kasima Hasanova, u posjedu Mustafe, sina Kasimova, čift;
- baština Mustafe, sina Kosimova, u posjedu Pirije, sina Balinog, čift;
- baština Jusufa, sina Ahmedova, čift;
- baština Mahmuda, sina Alagozova, čift;
- baština Radko, u posjedu Hasana, sina Mustafina;
- baština Hasana, u posjedu Iveza, sina Hizirova;
- Firuz, sin Mustofin, 9 (akči)
- Omer, sin Alin, 6 (akči)

Hasa tarla, dvije (četiri ?) njive, čajr, u posjedu Šabana, u posjedu Mustafa-age na osnovu kadijinog hudžeta u posjedu Durguta Emina, u posjedu stanovnika sela, daju ušur;

Sefer Sânke, 6 (akči)

Zemin Abide-hatun, majke Husejn-begove, spahijinog gulama; sastoji se od njive Huilica, i Barinska, i Durica, i Deslica, i Udina, i Brakovica, i Jakunovo, i Lazi, i Kapulovo, i Počisto selište, i Kukavinčić, i Prisoje-njiva, u posjedu spomenute (Abide hatun), raspolaže s njima na način zemino, na osnovu hudžeta rumelijskog kaziasкера i na osnovu tezkere zaima Ali-bega;

Vlasniku timaro daju ušur: Korča, sin Pervane 9 (akči), Husein, sin Ferhada 9 (akči), Ahmed sin Murada 9 (akči), Mustafa, sin Timora 6 (akči), Faik, sin Turalije 6 (akči), Mezd, sin Sejdije 6 (akči), Osman, sin Pirije 6 (akči), Memija, sin Velije 6

Perhat (tri puta) (u popisu: Ferhad), Mezit (u popisu: Mezig), Mehmed, Husein, Alija Jagup (u popisu: Jakup), Aličuz (u popisu: Aligöz), Čat... (u popisu Šadi⁸¹), Murat, Junuz, Velija i Jaħo (u popisu Jahja). U popisu od 1585. nisam jedino mogao identificirati imena Čeprča i Ramadana.

Ovolika poduđarnost u imenima ne može biti slučajna, pa se s razlogom može uzeti da su destinati Kunovskog zapisa živjeli 20—25 godina prije nego što je izvršen popis od 1585.

Prema tome, Kunovski zapis je nastao negdje oko 1560—1565. godine, a moguće nešto i kasnije.

Spoznaja da se još šezdesetih, pa i sedamdesetih godina XVI stoljeća našao u Bosni jedan dosta učen krstjanin, autor Kunovskog zapisa, mislim da je od izvanredne važnosti za pitanje nestanka crkve bosanske. Obično se uzimalo da je bogumilstva u Bosni nestalo već dolaskom Turaka, ili se usvajala tvrdnja Orbinija da ih je nestalo 1520. godine. Sada se ta vremenska granica s razlogom može pomjeriti kasnije. I samo Kunovo je, istina, u vrijeme pisanja zapisa bilo potpuno islamizirano, ali eto bogumilska tradicija bila je prisutna i živa. Ne znamo da li autor zapisa zasigurno potječe iz Kunova, odnosno njegove blizine, ali je od kapitalne važnosti da su u drugoj polovici XVI stoljeća u Bosni egzistirali ljudi, upućeni u bogumilšku dogmatiku.

Nije isključeno da autora Kunovskog zapisa treba tražiti baš u samom Kunovu. Ovdje je, po svoj prilici, postojala bogumilska hiža, pa je tu, odnosno na tradicijama te hiže, vjerojatno nastao i Kunovski zapis. Lokalno obilježje zapisu daje i nabranje posjednika kunovskog metoha, kao i zazivanja da upravo kunovski metoh bude uzet u zaštitu. O lokalnom porijeklu kunovskog zapisa govori i zazivanje lokalnih demona, prije svega Kozodorca, očito po Kozodolcu, možda i kultnom mjestu sudeći po slikarijama koje je tamo pronašao Đuro Basler.

Autor Kunovskog zapisa vjerojatno se služio kakvim starijim predloškom. Teško je, naime, vjerovati da je sve tekstove znao napamet, neovisno od toga što mu citati nisu baš najvjerniji. Možda nije znao ni

(akči), Mustafa, sin Bajezidov 6 (akči), Malkoč, sin Pervane 6 (akči), Alija, sin Velije 6 (akči), Timur, sin Husejnov 6 (akči), Malkoč, sin Husejnov 6 (akči), Gazi, sin Husejnov 6 (akči), Hurrem, sin Husejnov 6 (akči), Pervane, sin Husejnov 6 (akči).

Prihod: ispendžo 625 akči, resmi čift 667, akči, pšenice kejlavo 9, vrijednost 720 (akči), mješavica kejlava 10, vrijednost 400 (akči), zobi i kapludže, 21 kejl, vrijednost 420 akči, proso heljda 4 kejlja, vrijednost 160 akči, mlinova 3, resm 90 (akči), pristojba na sijeno 250 (akči), pristojba na vrt 100 (akči), ušur od lana 100 (akči), pristojba poljačina 100 (akči), ušur na lan 50 (akči), ušur od meda 45 (akči), jedna mukata 150 (akči), odeti agnam 231 (akči), badi havo i mlađorino 86 (akči), ruj... (?), 100 (akči), ukupno 4300 (akči).

Dio čifluka Mahmuda, sina Mehmedova i Kasima, i Nesuha vojvode, u zajednici ga uživaju, sada u posjedu Dede Balije, prihod 200 (akči).

(Zapisano marginalno): Pripada zijametu Alije, sina Malkočbegova.

Mezra Višje pripodo selu Kunovu, a ovo nahiji Soko, obrađuje se i daje ušur, sada u posjedu Turalije, sina Muratova, pripada zijametu Alije, sina Malkočbegova.

⁸¹Alija Delić, službenik iz Vitkovića, rodnom od porodice Delića iz Kunova, koja se smatra starosjedilačkom, pričao mi je, ne znajući tada za tekst Kunovskog zapisa, da su se oni prvotno zvali Čati, kasnije Čatovići. Alijina oca zvali su Čat.

latinski jezik, no ima jedna pojedinost, koja upućuje da je latinski tekst sastavljen nakon dolaska Turaka, To je rečenica, tendenciozno umetnuta u tekst zapisa »ad honorem dei et patrie liberacionem« Jasno je da eksklamirati o oslobođenju domovine dolazi u obzir samo poslije turskog zauzeća.

U prilog pretpostavci da se autor služio starijim tekstovima može se iznijeti što se u tekstu uz ijekavizme i sporadične ikavizme javljaju i ekavski napisane riječi. Mislim da je u stvari riječ o pisanju »jata« kao »e«, držeći se pri tome starijeg ili starijih predložaka. Autor je »Ѣ« u predlošku jednostavno transkribirao kao »E«. To mislim signalizira na upotrebu starijih prijedložaka kao objašnjiv razlog za zastupljenost ekavice u zapisu. U fočanskom, naime, kraju u starim spomenicima javlja se samo ikavica i ijekavica. Ikavica se javlja na natpisu gosta Milutina u Humskom (»bilig«), ali već u XV stoljeću počinje prevladavati ijekavica; dokaz za to je uzmicanje ikavizma pred ijekavizmima u popisu tzv. fočanskog hâsa, koji je — prema ing. Aliji Bejtiću — nastao između 1465. i 1469., iako ikavica u fočanskom kraju još nije potpuno nestala ni u XVIII stoljeću (u jednom putopisu na hadž iz 1733. godine u kolekciji Osmana A. Sokolovića, sada u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, toponim Sutjeska zapisan je kao Sutiska). Ekavski oblici u Kunovskom zapisu jesu, dakle, stvar ortografije, odnosno inicij da se kod sastavljanja Kunovskog zapisa autor poslužio predloškom sa staroslavenskim »jatom«.

V

U posebnom radu pokušao sam dokazati interpretacijom zabilješki u turskim katastarskim defterima o svojstvu da su određena zemljišta krstjanska, da se pod tim misle posjedi bogumilskih »hiža«, »kuća«, hospicija, odnosno posjedi crkve bosanske. Pošto je u selu Kunovu zabilježeno u mufassal defteru pisanom 1477/1478. godine zemljište kojim je ranije raspolagao Cvatko gost, to sam pretpostavio da su se u Kunovu nalazili posjedi crkve bosanske, pa i sjedište jedne od hiža.⁸²⁾

Ovu pretpostavku, mislim, da učvršćuje i okolnost što se iz Kunovskog zapisa može zaključiti opstojnost »kunovskog metoha« (ili kako u zapisu stoji »meteha«).

Što je metoh?

To je, u sferi Bizanta, crkveni ili manastirski zemljišni posjed, koji je sačinjavao jedno ili više sela. Prvotno se riječ upotrebljavala za zajednicu monaha koji su obrađivali manastirsku zemlju. Metoh je i manji manastir koji potpada pod drugi, veći manastir.

⁸²⁾ Upor. moj rad Zemljišni posjedi »crkve bosanske«. His. zbornik god XXV—XXVI. 1972—1973., Zagreb, str. 461—480. — Fočanski muderis (profesor) Hafiz Hamid Muftić, čija je porodica imala zemljoposjede i u Kunovu, ispitivao je historijat džamija na području fočanskog muftijstva, tvrdio je da je na mjestu džamije u Kunovu (spalili je četnici 10. I 1942.) stajala »bogumilska havra« (havra=sinagoga) (saopćenje Alije Delića iz Vitkovića). Krstjanska kuća mogla je biti situirana i na nekropoli Ravno groblje, gdje se i sada razaznaju zidine dviju starih impozantnijih zgrada.

Truhelka je pojam **metoh** objasnio kao atar, koji je obuhvatao više sela, i to Kunovo sa zaseocima: Crnobojevići (zapravo Crnoboivići), Gradojevci (zapravo Gradovići), Pribišci, Robovići, Rujjići, Sadići (zapravo Šadići) i Šahbazi sa Vjetrenik planinom (koja je služila kao ispasište); ovim zaseocima treba još dodati zaselak Suftići. Svo je stanovništvo, sve do austrougarskog vremena bilo isključivo muslimansko.

Za razliku od Truhelkina poistovjećivanja pojma metoh sa atar, smatram da se kunovski metoh tako označavao po zemljoposjedu crkve bosanske. Ne znamo šta je sve obuhvatao taj zemljoposjed. Hercegovački defter od 1477/1478. spominje defakto samo ostatke krstjanskog zemljoposjeda u Kunovu. Tu se navode zemlje gosta Cvjetka koje su prilikom ovog popisa bile ušle u sastav čifluka Mahmuda, sina Ratkova; Mahmud i njegov otac posjedovali su neke zemlje u Kunovu već od vremena hercega Stjepana. Preuzeli su i timar Koče, sina Mehmedova.⁸³⁾

⁸³⁾ Integralni tekst popisa Kunova iz hercegovačkog mufassal deftera od 1477/1478. u Arhivu u Stambolu (No 5, str. 105, recto) u prijevodu saradnika Orijentalnog instituta u Sarajevu Ahmeda Aličića glasi:

Timar Koče, sina Mehmedova. Uživa ga, ide u rat. Prenesen sa Ratka, oca Mahmudova. Ne daje se ispendža.

Selo Kunovo, timar spomenutog, pripada Sokolu.

Radas, otac mu Vukota, Milivoj, otac mu Sokoje, Milin, otac mu isti, Britko, otac mu Došlac, Radilo, otac mu Milivoj, Radohna, otac mu Gradoje, Vukas, otac mu Radohna, Dobrašin, otac mu Komnen, Vukša otac mu Dobroman, Radivoj, otac mu Radivac, Rajko, otac mu Bogut, Radinac, otac mu Rajko, Radić, otac mu Radivac, Vukašin, otac mu Radoje, Radić otac mu Radivac, Vukić, otac mu Radovan, Radenko, otac mu Radivac, Radihna, otac mu Bogdan, Vukas, otac mu Radohna, Vukša, otac mu Radoje, Vukač, otac mu Vukša, Radivoj, otac mu Pribislav, Vukić, otac mu Radivoj, Radonja, otac mu Faloje (?), Radoje otac mu Haloje, Radivoj, otac mu Vukašin, Milenko, otac mu Vukašin, Milivoj, otac mu Radivoj, Vukić, otac mu Pribislav, Milorad, otac mu Gojislav, Božidar, otac mu Radisav, Radovan, otac mu isti, Vukić, otac mu Radivoj, Radinac, otac mu Radivoj, Radenko, otac mu Radivoj, Radovan, otac mu Rajko, Radonja, otac mu Radoje, otac mu Radivac, Pribisav, otac mu Bojislov.

Muslimani: Iskender, nestao, Atmaga, neoženjen, Ismail, neoženjen, Širmerd, neoženjen, Karagöz, nestao, Musa, neoženjen, Ismail, drugi, nestao, Iskender, drugi, nestao, Husejin, nestao.

Svega domova: 35, neoženjena 4, muslimana 6, neoženjena 3, resum (pristojba) 72.

Hassa posjedi: jedan je Smrhovica, jedan Ravna Laz, a jedan Radoševo selište.

Hassa čajir: jedan (zvani) Živalje.

Prihod: 386.

Pšenica, 20 lukana, vrijednost 480; ječam 8 lukana, vrijednost 120; zob, 40 lukana, vrijednost 360; proso, jedno lukno, vrijednost 15; ošri-bostan (desetina na poljoprivredne kulture) 30; ošri kovan (desetina na košnice) 20; resmi-hinzir (pristojba na svinje) 10; ošri ketn (desetina na lan) 5; mlin 1, resum (pristojba) 15; nijabet (kazna za manje prestepe, 48.

Ukupan prihod sa čifluka 1921.

Čifluk sačinjavaju zemlje Mahmuda i njegova oca Ratka, koje su stalno posjedovali u spomenutom selu od vremena Hercega; zemlje gosta **Cvatka kristijana**; zemlje koje je držao čafir po imenu Dobri, sin Radašina; kućište Gornje Konuljevo (?); tri njive koje su bile u rukama Radohne, sina Radoja, šesti dio mjesta Trново, četvrti dio sela Obršne. Sve ove zemlje nalazile su se u njihovu posjedu i njima su potvrđivane. Drži ih Petro Vukić, čafir sa svojom braćom. Prihod 360.

(Kod prijevoda imena mjesto riječi »sin« (veledi) služili smo se izrazom »otac mu«, kako ne bi morali očeva imena navoditi u genitivnoj promjeni).

111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

Popis sela Kunova u katastarskom defteru od 1585. godine (Tapu ve kadastro, Ankara, na 1/483)

»Zemlje gosta Cvjetka«, koje nas u ovoj prilici interesiraju našle su se dakle u sastavu jednog čifluka, dospjevši u ruke Mahmuda, sina Ratkovog. Gost Cvjetko nije se, dakle, 1477/1478. nalazio sa posjedom u Kunovu, pa se postavlja pitanje da li je gost Cvjetko uopće bio u Kunovu u tursko doba (može se uzeti da je Kunovo palo pod Turke zajedno sa ostalom Hercegovinom 1465. godine). Vjerovatno se na to može pozitivno odgovoriti, ako se uzme da se u defteru razlikuju zemlje Mahmuda i njegova oca Ratka koje su u Kunovu posjedovali još za hercegova vremena, dakle u doba koje je neposredno prethodilo turskom zauzeću, te zemlje gosta Cvjetka. Iz deftera od 1477/1478. razabire se da se u okviru timara Koče, sina Mehmedova u Kunovu nalazio čifluk sa posebnim ekonomsko-pravnim statusom, kojemu je čifluk-sahibija Mahmud i njegov otac Ratko. Ratko je još od vremena hercega Stjepana imao ovdje zemlje. Jedan dio tih zemalja direktno je uvršten u sastav timara Koče, sina Mehmedova, a od preostalog dijela obrazovan je ovaj čifluk, kojemu je pripadalo više baština i dijelova sela. Među ovim pridodatim nekretninama bilo je i zemljište gosta Cvjetka. Čifluk sahibija je plaćao samo desetinu u iznosu od 360 akči, što pokazuje da je čifluk bio relativno mali. Obrađivao ga je Petar Vukić sa braćom.

Kako je Ratko, odnosno Mahmud mogao doći do zemljišta gosta Cvjetka? Ili kupavinom od Cvjetka ili prenosom tog zemljišta od strane države u pretpostavci da je Cvjetko napustio zemljište. Ovdje je bitno da Cvjetko u momentu popisa (1477/1478) nije uživao svoje zemljište, već ga je bio prodao ili napustio. S druge strane je vrlo vjerovatno da ga je uživao barem kraće vrijeme neposredno poslije turskog osvojenja. Njegovo je, naime, zemljište Ratko (Mahmud) stekao istom poslije dolaska Turaka. Defter razlikuje prvobitne zemlje Ratkove (Mahmudove) koje je posjedovao iz vremena Hercega (dakle neposredno pred dolazak Turaka), a u njih nije spadalo Cvjetkovo zemljište. U defteru se, uostalom, izričito kaže da su se uz ostale nabrojane zemlje i zemlje gosta Cvjetka kristijanina nalazile u njegovu posjedu i taj je posjed potvrđivan. Prema tome, istom po dolasku Turaka Ratko (Mahmud) je došao u posjed Cvjetkova zemljišta. Ono je, istina, moglo biti i napušteno prilikom turskog zauzeće, no očit je da je predstavljalo mali posjed (prihod sa čitava čifluka oporezovan je, kako je rečeno, sa svega 360 akči), pa ta okolnost signalizira na smanjeni metoh, odnosno tursku intervenciju. Ako uvažimo analogiju kako su se Turci odnosili prema pravoslavnim crkvenim posjedima, da su naime »veliki manastiri izgubili većinu svojih imanja, a zadržali samo jedan deo«⁸⁴), onda bismo mogli uzeti da je i ad cjelokupnog kunovskog metaha gost Cvjetko dobio samo jedan dio. Kunovski metoh mora da je ranije činio veliki posjed: Kunovski zapis bio je namijenjen jednom širem području; radilo se o najmanje 29 domaćinstava a pošto je sam zapis bio smješten u jednoj šumi koja dominira nad Kunovom i svim zaseacima i to pokazuje da se »metoh« ima situirati na jedan veći prostor.

⁸⁴) Branislav Đurđev, Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda. Sarajevo 1964., str. 110.

Može se, dakle, sa dosta sigurnosti pretpostaviti da je tursko zauzeće zateklo Cvjetka kao gosta u Kunovu. Dobivši na korištenje dio kunovskog metoha, gost Cvjetko ga je vjerovatno ubrzo prodao Ratku, odnosno njegovu sinu Mahmudu. Da se Cvjetko samo kratko vrijeme koristio svojom zemljom u Kunovu nakon dolaska Turaka dokaz je što se spominje još 17. oktobra 1466. kao pripadnik družbe patarena Bjelosa u Podbiogradu (u ovom povodu zabilježeno je kako je u jednom sporu kao svjedok u Dubrovniku dao izjavu »pod zakletvom, kako oni (tj. krstjani) običavaju«. Još se jednom javlja, i to u dokumentu od 23. februara 1470. iz kojeg se saznaje da ga šalje gost Radivoj po depozit u Dubrovnik; iz dokumenta je vidljivo da se Cvjetko zvao Radojković.⁸⁵⁾

Naziv »kunovski metoh«, povezano sa opstojnošću zemalja gosta Cvjetka u Kunovu, ovlašćuje na zaključak da su se bosanski bogumili za zemljišne posjede koji su pripadali hižama služili i nazivom **metoh**, odnosno **meteh**.

Postavlja se pitanje da li se u Bosni još gdje sačuvao naziv metoh za zemljišne posjede crkve bosanske?

Nije isključeno da će se u arhivskoj građi naći potvrda za egzistenciju ovog naziva i drugdje u Bosni. U ovoj prilici mogu skrenuti pažnju na jedan toponim. Riječ je o nazivu Metohija za Gacko. Da li ovaj naziv podsjeća na bogumilsku metohiju?

Kada je u pitanju Gacko, ne mogu biti od pomoći turski katarski defteri, koji su registrirali »krstjanske zemlje« samo za područje koje je osvojeno prilikom sultan Fatihove ekspedicije 1463. godine. Registriranje krstjanskih zemalja shvaćam kao sultan Fatihov privilegij, dat crkvi bosanskoj tako da su krstjanske zemlje u defterima registrirane samo za područje koje na jug dopire najviše do Nevesinja.

Moglo bi se pomišljati da je gatačka metohija pripadala tamošnjoj pravoslavnoj crkvi u selu Gračanica. Nije isključeno da je metohija u Gacku mogla pripadati i budimljanskoj episkopiji, koju je osnovao sv. Sava za područje Gornjeg Polimlja, ali je poznato da se uslijed ekspanzije bogumilstva prvotno uspostavljeno stanje nije moglo trajnije održati. Pitanje je i kada je crkva u Gračanici sagrađena. Pri tome ne pomaže ni nadgrobni natpis na podu crkve pred oltarom koji glasi: »A se leži Milko Tasovčić«.⁸⁶⁾ Porodica Tasovčić spominje se u Gacku prvi put 15. IV 1449. Ne zna se, međutim, da li je Milko Tasovčić bio pravoslavac ili bogumil; nije posve isključeno da je bio i bogumil i da je crkva u Gračanici mogla prvobitno biti grabljanska kapela. Običaj je naime bio u bogumila da podižu hramove nad grobovima svojih pokojnika (najeklatantniji primjer za to je odgovarajuća odredba u testamentu gosta Radina). Ipak je najzanimljivije da se do danas među narodom Gacka uporno govori kako je Đuro Zvizda, rodonačelnik muslimanskih Zvizdića, za sebe sagradio džamiju, a za ženu crkvu u Gračanici, pa se na ovaj način crkva datira

⁸⁵⁾ Ć. Truhelka. Još o testamentu gosta Radina i o patarenima. Glasnik Zemaljskog muzeja XXV (1913) str. 373.

⁸⁶⁾ Upor. M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine. Knj. III. Sarajevo 1964. red. br. 170, str. 38—39; upor. i knj. IV, str. 170

u tursko doba. Gatačke metohije nema ni među posjedima humskog eparhijskog vlastelinstva, koje je imalo posjede u Primorju, Polimlju, u predjelu Brskova, te u Metohiji i u Drenici.⁸⁷⁾

S druge strane, u prilog pretpostavci o gatačkoj metohiji kao zemljišnom posjedu kristjana govore neke indicije o bogumilskom karakteru izvjesnih spomenika materijalne kulture. Ne želim ulaziti u pitanje da li bogumilima pripadaju brojno zastupljeni stećci u gatačkom kraju, ali ću upozoriti na nešto drugo: na neka gatačka kulturna mjesta za koje se s razlogom može uzeti da su služila bogumilima u obredne svrhe.

Prije toga bih skrenuo pažnju na jedan do sada neiskorišten podatak u literaturi o bogumilima. Ostavio nam ga je Marsigli, koji je opisao žrtveni obred pavličana nastanjenih između Jedrene i Plovidia (XVIII stoljeće). Marsigli je bio očevidac, a svoja zapažanja provjerio je kod tadašnjeg mitropolita u Plodivu Dionezija. Prema Marsigliju pavličani su, držeći se svoje hereze, imali grčki obred. Crkvene zgrade nisu poznavali, već je to bilo jedno dobro očišćeno mjesto na zemlji, pod otvorenim nebom. »Na jednoj je strani bilo veliko drvo sa zabijenim velikim drvenim klincima za vješanje žrtava koje su prinosili; bili su to komadi volova i ovnova. Pod drvetom je bio postavljen krst loše izrade, tesan od kamena, ispod kojega su, po grčkom običaju, padali na koljena. Međutim mjesto da drže tri sastavljena prsta, kao što čine Grci kada se krste, oni se krste čitavom šakom. Na sredini ovoga mjesta bio je kameni sto, na kojem su prinosili svoje žrtve, a oko njega, u većem krugu, stajali su drugi mali kameni stošci, na kojima su jeli meso žrtvovanih životinja.⁸⁸⁾

Mora se odmah napomenuti da je ovakav obred zapravo posve stran manihejsko-pavličansko-bogumilskim učenjima, pošto je prikazivanje životinjskih žrtava izraz materijalnog kulta, pa je ovdje riječ o reliktu staroslavenskog religijskog kulta. Ipak je najbitnije da je praktikovan kod pavličana, usko povezanih sa bosanskim bogumilima, među kojima, je u poznije vrijeme bilo dosta iseljenika iz Bosne. Pavličanski obred, kako ga je opisao Marsigli, u vrijeme poslije pokatoličavanja pavličana, može naći potvrdu i na terenu Bosne, upravo u gatačkom kraju. U selima Jasenik, istočno od Avtovca, Nadinići, sjeverno od Gacka i u Orahovici u blizini Fatnice Zdravko Kajmaković je identificirao i opisao stare bogomolje pod vedrim nebom.⁸⁹⁾ Ako se sa Marsiglijevim podacima uporedi opis koji daje Kajmaković (neovisno od njegove interpretacije, koja negira bogumilsko porijeklo ovih otvorenih bogomolja) onda se vidi da je na navedenim gatačkim lokalitetima kompletno zastupljen inventar pavličanske bogomolje pod vedrim nebom: Molitvište u Jaseniku situirano je na zemljištu zvanom Gaj, pa, dakle, nije manjkalo drvo za vješanje

⁸⁷⁾ Upor. Rad. Ivanović, Srednjeevokvni baštinski posedi Humskog eparhijskog vlastelinstva. Istorijski časopis SAN, knj. IX—X 1959, Beograd 1900, str. 79—95; A. Solovjev, Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine. God. V. Sarajevo 1953, str. 68—77.

⁸⁸⁾ P. Sirku, K' istorii ispravlenia knjig' v' Blgarii v' XIV veke. S. Peterburg' 1898, str. 255.

⁸⁹⁾ Zdravko Kajmaković, Jedno starije kulturno mjesto. Naše starine XI, Sarajevo 1967. str. 175—180.

žrtvenih darova (i Kajmaković je u crtežu molitvišta prikazao pokraj oltarske menze jedno veliko drvo-klen). Mjesto gdje se klečalo, otesano od kamena, moglo bi biti ono što Kajmaković označuje kao »minijaturni protezis« ili »neku orginalnu krstionicu«. Kameni sto na koji su pavličani pridonosili žrtve, a vjerovatno dijelili hljeb, čini i u Jaseniku glavni dio ovog molitvišta pod otvorenim nebom; izrađen je poput stećaka. Ispod ploče (86 : 60 : 20) na masivnom paralelopipedu (80 : 70 : 40) nalazi se vitice loze, uivičene s donje strane tordiranim užetom. Na donjem dijelu uklesane su tri arkade, a to bi se logičnije moglo uzeti kao troja vrata (pravi smisao ovih vrata može se shvatiti ako se imaju u vidu Isusove riječi iz Ivanova evanđelja X,9: Ja sam vrata, kroza me ko uđe, spasiće se; i ulaziti će i izlaziti i pašu nalaziti). Molitvište je imalo suhozidinu pravokutnog oblika. Na udaljenosti od 5 metara nalazila se kamena stolica — jedna od tri stolice u gatačkom kraju⁹⁰⁾ — pa je očito da se ovo molitvište koristilo i za sastanke profanog karaktera.⁹¹⁾ Na drugom od gatačkih molitvišta, koje danas narod naziva »Crkvina« u selu Orahovici, jedva se mogu raspoznati temelji suhozidine, no figure na dva stećka koji se tu nalaze potvrđuju da su i ovdje bogumili vršili svoje obrede. Kajmaković je objavio crteže tih figura, koje nedvojbeno podsjećaju na figure starješina crkve bosanske. Na jednoj od njih prikazan je muški lik odjeven na način kako su prikazivani krstijani, redovnici crkve bosanske: u kratkom odijelu iznad koljena sa simboličnim pojasom od tordiranog užeta (»le-cordon symbolique«; to bi bio »haeticus indutus vel vestitus«); drži u desnoj ruci ravnokraki krst (prema Solovjevu simbol »sunčanog krsta«), dok mu se lijeva ruka proširuje u okruglo tijelo; do njega je ženski lik u dugoj haljini sa simbolom sunca u kojem je rozeta (prema Slovjecu ovdje se može raditi o simbolu za samog Isusa). Na drugom stećku prikazana je također figura u kratkom odijelu s tordiranim pojasom i sa simbolom sunca, bez rozete, te rukom, koja se proširuje u okruglo tijelo.⁹²⁾

Slažem se sa Kajmakovićem da je molitvište u Jaseniku »zadržalo izvjesne prastare crte staroslovenskih kulturnih gajeva«. Gatačka molitvišta i odveć podsjećaju na Helmoldov opis svetišta, zagrađena drvenom ogradom, u prastarj šumi negdje preko donje Labe, gdje se ne samo prinisile žrtve već i sudilo. (... Illic inter vetustissimas arbores vidimus sacras quercus... quas ambiebat atrium et sepes accuratio lignis constructa, continens duas portas. Illic omni secunda feria populus terre cum regulo et flamine convenire solebant propter judicia...). Prinošenje životinjskih žrtvi, kako se to može rekonstruirati da se obavljalo na gatačkim molitvištima jedan je od primjera koji upućuju na to da je crkva bosanska konzervirala stare slavenske religiozne tradicije.

⁹⁰⁾ Upor. Vejsil Ćurčić, Kamene stolice. Napredak, god. VIII, br. 3—4, Sarajevo 1933, str. 27—36.

⁹¹⁾ O običaju u Bosni da se javna uredovanja i sastanci drže pokraj crkava, odnosno kulturnih mjesta upor. dr Pavo Anđelić, Bobovac i kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Sarajevo 1973, str. 252—255.

⁹²⁾ Kajmaković smatra da su oba stećka predstave »sveštenih lica« koja drže krst i diskos. Međutim, prava bi bila sablazan da jedno lice ortodoksne crkve nosi mantiju do iznad koljena.

Sve ovo, a naročito stećci u Orahovici, svjedoči da je u kraju Gacka-Metohije crkva bosanska intenzivno razvijala svoju djelatnost i da je ovdje bio jedan od njenih vjerskih centara, pa i metoh, tako da uz kunovski imamo i gatački metoh, a sigurno je pod tim nazivom bilo i drugih zemljišnih posjeda bosanskih krstjana.

VI

Razmatrajući provenijenciju Kunovskog zapisa, dr Ćiro Truhelka je izrazio mišljenje⁹⁴⁾ da je uzorak ovome zapisu jamačno obrednik posvete vode i soli⁹⁵⁾, ušiven u jednom starom misalu koji se čuva u franjevačkom samostanu na Otoku (Badiji) kod Korčule; misal su tamo donijeli bosanski franjevci sklonivši se na otočić, gdje su 1394. sagradili crkvu i samostan. Razlika je velika, samo u tome da Kunovski zapis ima više podataka iz Apokalipse i apokrifa, a otočki obrednik samo poneke iz Apokalipse, dočim apokrifi nedostaju. To je — nastavlja dalje Truhelka — uostalom razumljivo, jer je jedno patarenski rukopis, a drugo vjerojatno franjevački.

Međutim, iz teksta otočkog obrednika, koji citira dr Truhelka, ne vidi se neka podudarnost, osim što su i u Kunovski zapis i u otočki obrednik uvršteni pojedini latinski citati (zanimljivo je, npr. da u islamskim zapisima ima, istina rijetko, citata na hebrejskom jeziku, pa kao da je jedan općeuvojeni manir da se u zapise unose citati na jezicima svetih knjiga, da bi se pojačao njihov magični efekat).

Protivno konceptu da bi otočki obrednik poslužio kao uzor Kunovskom zapisu, Truhelka je u istom radu iznio hipotezu da se zapisi kao kunovski imaju ne samo pripisati patarenskim redovnicima nego su to i prvi uzorci narodnih ljekaruša, nastali u njihovim samostanima, koji su imali značaj hospitia, bili, dakle, gostinjski i bolnice. Bolesnike su nje govali krstjani i krstjanke, a među njima bio je i po koji koji je sabirao i bilježio lijekove i ljekovite trave. Te ljekaruše prepisivale su kasnije drugi dodavali im svoje dodatke i preporuke, okušane u njihovoj praksi i tako nastaje — zaključuje Truhelka — znatan niz i te vrste bosanske literature, čiji se je korijen razvio u hospicijima bosanskih patarena. Truhelka tvrdi da i u ljekarušama ima tragova apokrifa; obično je takav motiv »San Bogorodice«, koji se preporučuje kao osobito djelotvoran zapis.

U prilog ovoj zanimljivoj Truhelkinoj hipotezi može se navesti da su se bogumili, kako se po svemu čini, intenzivnije bavili medicinom, posebno magijskom, iako to nije nikakav njihov specijalitet, te da su, s druge strane, ortodoksne crkve oduvijek nerado i s krajnjim oprezom gledale da se njihova hijerarhija bavi medicinom, pogotovo onom koja je imala magijski karakter. Zato se doista može pomišljati na to da su

⁹⁴⁾ Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1942, str. 789—790.

⁹⁵⁾ I u jednoj apokrifnoj molitvi »ot zlogo dažda«, koju je objavio V. Kačanovskij (Starine XIII, str. 157) jedno mjesto glasi: »rastapajte se jako sol v vode, gde se zametnete tuj se rastopite, tu da i pogibnete.« Obred »rastvaranja soli i vode iznad glave bolesnika« bio je poznat i sarajevskim Jevrejima. Upor. Mr. ph. Samuel Elazar, Narodna medicina sefardskih Jevreja u Bosni. Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosni i Hercegovini 1566—1966. Sarajevo, str. 162.

konkretno bosanski franjevci, koji su u početku u Bosni djelovali da bi suzbili patarensku herezu, razvijali medicinu, pa sastavljali i ljekaruše, da bi možda parirali redovnicima crkve bosanske. To se, međutim, za sada može postaviti samo kao hipoteza.

Kunovski zapis, zapravo, i nije strogo medicinskog karaktera, pošto je njegova glavna svrha da suzbije đavolske sile koje nanose štetu imovini i ljudima putem prirodnih nepogoda. Objekat zaštite je metoh u cjelini — njegove zemlje, kuće i ljudi — neovisno od toga što se poimenično navode destinati u čiji je prilog napravljen zapis.

Kunovskom zapisu su vrlo bliski zagovori protiv **nežita, tresavica** i sl. (Ižvye molitvi o tresovicah' i o nežiteh')⁹⁶), koji se dosta često sreću u našim starim apokrifima. Pripisivali su se popu Jeremiji.⁹⁷)

Pisanje ovakvih zapisa kao da je doista bilo posebno uobičajeno u bogumila, pri čemu se, naravno, ne smiju isključiti ni drugi izvori. Sinodik cara Borila, koji je nastao 1211. godine, izriče i ovakvu jednu anatemu:

»Svima koji se 24. juna, na dan rođenja Ivana Krstitelja, daju magičnim radnjama, da bi pospješili žetvu i svima koji u tu noć izvršavaju ružna otajstva i slične paganske kultove — anatema.«⁹⁸)

Bugarski bogumili, na koje se odnosi ovaj podatak, odbacivali su kult Ivana Krstitelja⁹⁹), pa su, po svoj prilici, određene radnje, noću 24. juna, imale apogejski karakter; tome »vodonoscu« (kako ga označuje glosa Srećkovićeve evanđelja) možda se pripisivalo da bi mogao naškoditi žetvi, pa su se vršile magijske radnje, da bi se to odbilo. No kako god bilo, očevidno je da su bugarski bogumili vršili određene magijske radnje da bi utjecali na žetvu, slično kao što to vidimo i kod Kunovskog zapisa, koji je imao svrhu da zaštiti usjeve od vremenskih nepogoda.

Uza svu srodnost sa drugim magičnim zapisima, koji se u južnoslavenskim zemljama javljaju već od XIV stoljeća, a sigurno i ranije, Kunovski zapis ipak karakterizira jedan poseban genre, naročito po tome što je pisan bosančicom i direktno inspiriran bogumilstvom. Postoje još dva bosančicom pisana zapisa, isto tako u obranu od vremenskih nepogoda, koje je također objavio dr Truhelka¹⁰⁰), a drugi od ovih zapisa, neovisno od Truhelke, Milan Rešetar¹⁰¹). Razlika između ova dva zapisa i Kunovskog je u tome što su oba na olovnim pločicama¹⁰²) (dok je

⁹⁶) Upor. Jagić, Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskog. Zagreb 1867, str. 82—87.

⁹⁷) D. Angelov, Bogumilstvo v B'lgarija. Sofija 1961, str. 65—66.

⁹⁸) M. G. Popruženko, Sinodik' cara Borila. B'lgarski starini, knjiga XII. Sofija 1936,

⁹⁹) Upor. D. Angelov, ibidem, str. 65, 109, 125, 135—137, 151, 153, 188.

¹⁰⁰) Dr Ćiro Truhelka, Liječništvo po narodnoj predaji bosanskoj i po jednom starom rukopisu. Glasnik Zemaljskog muzeja, god. I, knj. IV, oktobar-decembar 1889, str. 100—103; dr T., Opet jedan zapis pisan bosančicom. Glasnik Zemaljskog muzeja 1906, str. 540—541.

¹⁰¹) M. Rešetar, Eine altbosnische slavisch-griechische Inschrift, Archiv für slavische Philologie XXVII Bd. Berlin 1905, str. 258—264.

¹⁰²) Zapisi odnosno amuleti na olovnoj padlozi sreću se već u grčkoj i rimskoj civilizaciji (upor. dr Jos. Brunšmid, Rimsko čaranja na olovnoj ploči iz Kupe kod Siska. Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva N. S., sv. XIV) — U tri apokrifne molitve, koje je objavio V. Kačanovskij (Starine XIII, str. 157, 158 i 160) spominje se olovo, na koje treba zapisivati molitve da bi se zaštitile njive i vinogradi.

Kunovski na papiru), a mjesto latinskih citata, u njima dolaze grčki, ali, kao i u Kunovskom zapisu, ispisani bosančicom.

Prvi od ovih zapisa, koji bi trebao da se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, otkriven je pod temeljem neke kuće u Slatnici kod Prozora. I u ovom zapisu akcenat je dat Logosu iz Ivanova evanđelja (I, 3—6).¹⁰³⁾ Tekst je Truhelka pročitao na slijedeći način:

I vsa tim' biše, i bež negoža ništa že nebi i eže bi va tom' život' i život' bi svit' čolovekom' i tma gore obuje a i bi človik' poslan ot Boga imenom Jovan'. Va ime oca, i sina, i svetoga duha, gospodi pomiluj i pomozil!

Slavenski tekst se završava formulom: »Va ime« . . . Ova se formula ponavlja i na početku grčkog teksta (»Va ime oca, i sina i sveto toga duh ime Božie«), koji je prilično nejasan.

Dr Truhelka je grčki tekst slatničkog zapisa rekonstruirao ovako:

Aporsmos' poveros' o edo kon' tripponn' videoki — o deos ton' aggion' li on'halazann' Isidro ke Rusanin egavati uk et kakon' anena vatn ite en ki nen' agronen aneniabeloni ien' pantopopev gepan' kakon ke latasin dihalazi ke to dati o Hristos a. s. 'd. n. oki kikei tesiris' eva n'gelilis ie Mateos', Lukas', Maṛko Nikeionis' c' metos' teseris' evangeli us' Mihail' ke Ggavrill' Uril' ke Rapail' Iliu tesvitu k Elielsies' uke metusan ius' megalomartira Nikeogorion' Dmitrion' Todor' Mianiko toros' ke Nikondiouii' os ii pu Merkuriju ni kita ke tua ogi ekendoksu Megaloloma rtiros' tinnos' meta tis ap . . . pandio' pollin' teotoku

Za ovaj gotovo potpuno nerazumljiv grčki tekst našao sam prilično analogan tekst u jednom rukopisu manastira Savina, koji je objavio Vladimir Kačanovskij.¹⁰⁴⁾ Rukopis je — prema Kačanovskom — iz XVI—XVII stoljeća. I ovdje je grčki tekst korumpiran i glasi:

МОЛИТВА ШТЬ ЗАЛОГО ДАЖДА . А
АФРОКНСМОС ФОВЕРУС ОН Ш ТЕУС, Ш ТУМ
АГУШН ТРНФОНЬ КУ ШН КАНТОН ХЛАЗАНЬ ІГЕ-
НДОС КЕ ОФХЕЛННЬ НЕНАХВЕТІЕ ОУПЕТНКА КА-
КШН АПЕРЕТН Н ТЕУШ КН АЛЕ Н АГРО НЕНА
БЕЛОНН Н ЕН ПАНЬ КАКО КТНАНСННЬ ДНХАЛ-
ЖН НЕТІЕДАТН Ш ХРНСТОСА. САДЪ ШСНГЫ КЕ
Н ТН СОРНСЬ ЕУГЛАИС МАТЕУС. МАРКОС, ЛУ-
КАС КЕ ІУАНОС МЕТУСЬ ТРНСЬ АНГЕЛЪ
МНХАНЪ КЕ ГАВРНЪ ОУРНЪ КЕ РАФАЪЛ
НЛНЮТЬ ТЕЗВНТЪ КЕАНСІО КМЕТУСЬ ОУСМЪГАЛЪ
МАДРНЕСАРЪ ГЕШРГНУСЬ ДНМТРОСЬ ТЕУДОРЪ
МНКА. ВНКТОУСЬ КЕ ВНКЕНТІЕ ПРОКОПІО МЕР-
КУРІЕ НККІТА, КЕ ШГНУ ДОСАЖДЕНІЕ СВ.МА-
ТУС НПОВЕДОУЕТЪ, НПОВЕДХЕТЪ.

Pošto je pločica iz Slatnice, kako je rečeno ,nadena pod temeljima neke kuće, biće da je iznošena iz kuće kad se pripremalo i nastupalo

¹⁰³⁾ Zanimljivo je da i jedna apokrifna molitva »od nežita« započinje citatom iz praloga Ivanova evanđelja: Iskoni bǝ slovo i slovo bǝ k' Bogu i Bog bǝ slovo i si bǝ iskoni ot' Boga« (Starine XIII, str. 154). »Kontra zlu vremenu« . . . 'iskoni bi slovo' je mnogo mogušće« — izričito se kaže u jednom novijem glagoljskom rukopisu (Starine XXXIII, str. 196).

¹⁰⁴⁾ Vladimir Kočanovskij, Apokrifne molitve, gatanja i priče. Starine XIII, u Zagrebu 1881, str. 152 i 157.

nevrijeme, pa se čitalo, i to tako da se pokazivala prema »zlu oblaku«. Takav zaključak proističe uvidom u tekst jedne druge slične molitve u rukopisu, iz XVI stoljeća koji se također čuva u Savini, gdje stoji: »I tui molitvu hirani u domu i čati je prema zlu oblaku.«¹⁰⁵⁾

Grčki dio zapisa očito je mehanički i bez razumijevanja prepisivan u uvjerenju da posjeduje magična svojstva, pa nije ni mogao biti doktrinarno ocjenjivan. Neovisno od toga što bi se u rečenici »Na zemlji je sve zlo« mogao moguće iskonstruirati dualistički koncept, smatram da se grčki dio teksta, u kojem je jedan stav i iz Apokalipse (»molenje i klanjanje darovniku«, Apokalipsa IV, 9—10. V, 13—14, VII, 11—12) ne može smatrati izvorno bogumilskim. To zato jer bogumilskom shvatanju ne bi odgovaralo zazivanje starozavjetnog proroka Ilije, židovskog velikog svećenika Heliije, kao ni velikomučenika Georgija. Pogotovo to vrijedi za Iliju, kojega je, prema bogumilskoj Tajnoj knjizi Satana poslao na zemlju, gdje se nazvao Ivan Krstitelj, i počeo krstiti narod vodom, ali to ne može čovječanstvo spasiti.^{105a)} Spomen Merkurija u grčkom tekstu ne može, mislim, podrazumijevati »rinskog boga Merkurija«, kako to tvrdi Truhelka. Radi se o Merkuriju (Mercurius gigans), obretniku grčke pismenosti, o kome se govori u starobugarskom apokrifnom spisu Razumnik.¹⁰⁶⁾ Spomen Merkurija također pokazuje da je grčki tekst u slatničkom zapisu uzet bez ikakve domaće cenzure.¹⁰⁷⁾

Drugi zapis bosančicom, srodan kunovskom, nađen je, kako to navodi Milan Rešetar, u selu Hodbina u mostarskoj općini.¹⁰⁸⁾

Truhelka je slavenski dio ovog zapisa pročitao ovako:

Sveti, polu tom pomози!

Zapriešta te djavole B(o)gom' živim', koi podr'ži nebo i zemlu r (= 100 ?), zapriešta te vas'kr'snutjem Hristo(vi)m' i 4 eva(n)gelist(i) Mar'kom i M(a)tio(m'), Lukom', i (l)vanom i 310 svetie otac i 4 rikami koe ophode svu zemlu, da nemaš' o(bl)ast ni na žitu (ni na) vinu. Pame.

Grčki dio zapisa prema Truhelki glasi:

Tio... Og' imgarar' tiv... or' ginek' toreo... ken' dio prokoviju mir' ekurin' peti tuariju kejon' dok sa megalomar'tir'... tripos' metatis' te otoku ke panton' agion' amin' vos'hr peop'sin' shinik'.

Od čitavog ovog teksta Rešetar je rekonstruirao rečenicu, koja u prijevodu glasi: »Pomiluj! Uz pomoć Majke Božje i svih svetaca! Amen. Čija je moć kao što je Božja? (možda aluzija na leksičko porijeklo imena

¹⁰⁵⁾ Ibidem, str. 157.

^{105a)} René Nelli, *Ecritures catheres*. Paris 1968, str. 42—43 i 56—7.

¹⁰⁶⁾ J. Ivanov, *Bogumilski knigi i legendi*, Sofija 1925, str. 261 i 268.

¹⁰⁷⁾ Solovjev je mišljenja da je ova »molitva na grčkom jeziku pisana bosančicom verovatno nasleđena još od Grka Rastudija«. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo 1949, str. 58.

¹⁰⁸⁾ Natpis je objavio i Vego, *Zbornik srednjavjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I*, Sarajeva 1962, str. 40—41 (pod red. br. 22), datirajući ga u XV stoljeće. Navodi da su fragmenti ovog natpisa danas izgubljeni.

arkandela Mihaela, hebr. ko je kao Bog? — M. H.).« Ostali dio grčkog teksta je toliko nerazumljiv, da Rešetar dopušta i mogućnost da su pojedine grčke riječi nasumice upotrebljavane da bi pojačale čarobnjačko djelovanje ovog egzorcizma. Ipak će biti vjerojatnije da se tekst prenošenjem toliko iskvario uslijed nerazumijevanja njegova značenja da je do nas dopro posve nejasan.

Hodbinski zapis sličan je Kunovskom, već i zato što je napravljen radi pomoći polju kao i Kunovski radi pomoći metohu. Međutim, za ovaj zapis, kao i Slatnički, nije izvjesno da li je sigurno bogumilski. U to je posumnjao i Rešetar, analizirajući Hodbinski zapis, za koji inače smatra da bi mogao pripadati XV stoljeću. Sličnost Hodbinskog zapisa sa Kunovskim jeste i u obraćanju na nicejske svete oce. To je Rešetar uzimao kao glavni razlog da bi Hodbinski zapis potjecao od ortodoksne strane. Međutim, kao što je to napomenuto, formulom o 310 (318) svetih otaca služili su se i pravoslavni i katolici i bogumili. Okolnost, pak, da i Slatnički zapis kao i Hodbinski ima grčki tekst gotovo ništa ne dokazuje, pa ni s obzirom na njegov ortodokсни sadržaj, jer je sastavljačima obadva zapisa ostao nerazumljiv, a uvrstili su ga u uvjerenju u njegovu magičnu snagu (i mnogi glagoljski zapisi ovog žanra sadrže grčke, teško razumljive riječi). Uostalom, upotreba grčkih tekstova nije nešto neobično i zato što su se Bosanci u svojim religioznim tekstovima služili i grčkim predlošcima (u Hvalovu rukopisu navodi se kako je episkup Dorota napisao knjigu o 70 učenika

РИМУТ БУТВЪ РИМСКОМЪ ЕЗОТКОМЪ НАПИСАВЪ
ОСТАВИЛЪ (КОЈА И ПРЕВЕДЕНА) ВЪ ГРЪБЪСКОМЪ ЕЗИКЪ (А ОНДА)
И МИ ЖЕ ПЪКОУ ОТЬ ГРЪБЪСКА ОУ СЛОВИТН-
СКИ ПРЕЛОЖЬШЕ. 109.

Donekle zajedničko u Hodbinskom i Kunovskom zapisu je i to što se u Kunovskom zapisu spominju, prema Apokalipsi, četiri ugla zemlje, koja drži četiri zemaljska vjetrova, dok Hodbinski zapis govori o četiri rijeke, koje ophode svu zemlju (prema grčkoj legendi o stvaranju svijeta te su rijeke Geon, Feison, Tigris i Eufrat, odnosno u našim glagoljskim zapisima Jion ili ljeon, Pison, Tigra i Epratiš ili Jafrateš).

Kunovski, Slatnički i Hodbinski zapis karakterizira u odnosu na mnogobrojne slične zapise to što su pisani bosančicom i naročito Kunovski što sadrži izrazite bogumilske elemente. Inače je u svih južnoslavenskih naroda bilo rasprostranjeno pravljenje zapisa sa svrhom da se zaštite privredna bogatstva i stoka od mogućih nepogoda. Štaviše to se činilo na isti način, kako to vidimo kod Kunovskog zapisa. Zapise, su, naime, postavljali u drveće okolo sela ili okolo vrta i vinograda. Npr., na Zlatiboru, u selu Kućanima, pronađen je jedan ovakav zapis u borovu deblu radi zaštite od grada, skakavaca i gusjenica,¹¹⁰ a o tome se nalazi izričiti spomen i u dva sačuvana zapisa iz XVI i XVII stoljeća. U jednom od tih zapisa » ОТЬ ЗАГО ДАЖДА « стоји: СЮ МОЛНТВЪ

НАПШН НА ШЛОВЪ НА ВЕЛННН УТВЪРЪТЪКЪ
ТЕРЕ ПОНЕШ ПРЕЖДАЪ СЛНЦН Н ХВРТН
ОУ КРЪШКОУ

109) Đ. Daničić, Hvalov rukopis. Starine III. U Zagrebu 1871, str. 9.

110) M. Đ. Miličević, Prilozi za istoriju raške mitropolije. Spomenik SKA X. U Zagradu 1891, str. 19—20.

Drugi zapis preporučuje određene tekstove: оувѣрѣти нхъ оу дрѣво... и по томъ оу
копѣють нхъ въ пѣстемъ мѣсте ндѣже
пѣталь неслишнт се"

Nema potvrde da bi Kunovski zapis, koji inače nije pisan na olovu, bio o velikom četvrtku prije izlaska sunca »uvrćen« u stablo; našao se, pisan na papiru, »uvrćen« u borovo, a ne kruškovo stablo. Nađen je, međutim, ukopan »na pustom mjestu«, tamo »gdje ne dopire pijev pijetla«, u šumi Homarine, poviše Kunova.

Ako se napravi uporedba Kunovskog zapisa sa objavljenim, dosta brojnim, inače apokrifnim zapisima iz naših krajeva¹¹²⁾, može se zapaziti da je bilo uobičajno praviti zapise radi zaštite sela, njiva, vinograda i vrtova od »zlih vjetrova«, »suhih vjetrova«, »zlog dažda, studenog grada«, munje i gromova, mraza, gusjenica, crva, moljaca, zvijeri, miša, »ot husov zavijač i gusinic i oda svega, ča čini zlo žitku čovičanskomu«, »kuntra zalomu oblaku«, »contra aeris tempestates« i sl. Međutim, za razliku od Kunovskog zapisa, koji se obraća đavolu, ovi se zapisi obraćaju »Gospodu Isusu Hristu«, »svetom Bogu«, »vladiku Gospodu«, zatim svecima, najviše starozavjetnim; zazivaju se starozavjetni proroci Elizej, Henoh, Jeremije, Danijel, Ananije, Job, prekrasni Josip; podsjeća se na potop, govori se o pečaćenju slovom Salomonovim, o postavljanju krstova oko sela itd. Ovakvi elementi ipak su izostali iz Kunovskog zapisa.

Ne treba izgubiti iz vida da se utjecanje đavolu — ali samo izuzetno — javlja i u nekim tekstovima pravoslavne i katoličke provenijencije. Radi se o apokrifnim zapisima, očito pod bogumilskim utjecajem.

Tako se u jednom zapisu iz pravoslavne sredine, koji je objavio St. Novaković, upućuju prijetnje đavolu (zapreštaju te diavole siluju c' stnago i životvoreštago kr'sta, da ne imaši oblasti izbiti žit' hristianskih' niv')¹¹³⁾.

Dosta su brojni glagoljski zapisi koji sadrže ovakve bogumilske elemente:

»Zaklinjem tebe, duše nečisti i zli Bogom živin, Bogom jistinim, Bogom svetim, da ovim vinogradom ni jedne škode ne moreš učiniti ni vitrom, ni dažji ni gradom, ni husi, ni Zavijačami, ni nijednim suprotivščinami tvojimi, pognan na daleko sa svimi neprijatelji tvojimi, ki bi mogli naškoditi ovin vinogradon, ki živeš i kraljuješ u jedinstvu duha svetoga Bog po sve vike vikom, amen...«

Slijedeći nas, npr., odlomci iz glagoljskih zapisa i odveć podsjećaju na Kunovski zapis i druga dva poznata zapisa bosančicom:

111) Starine XIII, str. 158.

112) Upor. V. Kačanovskij, Apokrifne molitve, gatanja i priče. Starine XII. U Zagrebu 1881, str. 150—163; V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa. I. Sredovječni liekovi, gatanja i vraćanja. U Zagrebu 1878, str. 81—126; Stojan Novaković, Zapisi od grada, moljca i crvi po njivama. Starine XVIII. U Zagrebu 1886, str. 183—187; R. Strohal, Folkloritički prilozi iz starije hrvatske knjige. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XV, sv. 1, str. 120—160 i knj. XV, sv. 2, str. 306—315; Ivan Milčetić, Hrvatska glagoljska bibliografija, Starine XXXIII. U Zagrebu 1911, str. 1—505; Ljubo Kovačević, Nekoliko priloga staroj srpskoj književnosti. Starine X. U Zagrebu 1878, str. 275—283.

113) Starine XVIII, str. 183—187.

»...Zaklinjem vas anđeli tamni ki imena imate Marmeot, Vipus-tariel, Arkata, Orebon, Mek, Elek, Kornel, Dek, Amelek i vsih kantori i vsih slug sotonih, ki vodu v led zbirate i teg kerstijanski vzimljete. Zaklinjem vas ocem i sinom i duhom svetim i velikim sudom Božjim i devetim činom anđel i sto i 44 tisuća mladenci ki za ime Hristovo ubijeni su, anđeli i arhanđeli i proroci apustoli mučeniki i svimi svetimi Božjimi da ne kladu kamenja zaloga gradnoga, ni nijedne šćeti ne možete učiniti v kunfinih naših imenovnih. Imenuj kunfini...«

»...Zaklinjem vas demoni sedmimi svetilniki, ki pred Bogom svite i tim ki sudi nad njimi, 144 tisuća mučeniki, ki očišćeni sut ot zemje, 4 rikami tekućimi po sridi raja, Eonu, Pisionu, Tigru i Efratu, i blaženim Kurikom, ki tri miseca manje godišća biše, i gradom svetim Jerusolimom, kadi sveti živu, križem gospodinovim i grobom njega i tri sto i šesdeset oci svetih i od svetih gospodinovih. Ageos, Ageos, Ageos, Svet, Svet, Svet, amen, amen, amen, budi, budi, budi, u ime gospodina našega Isuhrista i blažene vazda d. Marije i vsih svetih tvojih apustoli i mučeniki skupa i svih svetih tvojih, amen...«

»...Otiđi od nas černa i zala oblačino i duhovino, ka nosiš zali daž. Zaklinjem te lede i grade zali živim Bogom ocem, sinom i svetim duhom, amen, gospodnjimi jevandelisti i blaženimi apustoli, trimi svitnjaci, ki svite pred obrazom gospodina Boga vsemogućega, gospodnjimi stupi, ki nebo i zemlju uzderže i vsimi svetimi i sveticami i vsim dvorom nebeskim, svete Morije mlikom, ranami Isusovimi i drivom križa njegovoga, vsum mukum njegovum, čavli, biči, sulicom, konopom kim bi vezan, krunom ternovum, terstum, verugami, spužvum, žučem i octom, vsimi ovimi imenovanimi i drugimi vsimi neimenovanimi. ke su mučili našega spasi-telja i njegovu mater, prečistu divicu Mariju, zaklinjem, da ne moreš pristupit na ovu kuntradu, ni na ove vinogradi, zač na ovoj kuntradi se rodi, od česa se telo i karv Isukarstva čini...«¹¹⁴⁾

Ove i ovakve egzorcizme u principu usvajaju obje crkve, ali — ka-ko je to upozorio već Du Cange — pod uvjetom da su molitvom upravljene na boga. Ako se očito vidi da je jedino đavo demijurg protiv koga se egzorcira, onda tu treba tražiti dualistički izvor. Za glagoljske zapise dualistički izvor vjerovatno se nalazi u bogumilstvu.

Malo je u bogumilološkoj literaturi raspravljano o bogumilskim zap-ljuskivanima i prodorima u naše krajeve gdje je prevladavala glagoljska pismenost. Na njih ukazuje posebno Rudolf Strohal, a manje i Ivan Mil-četić, obadvojica, zaslužni kao istraživači glagoljskih rukopisa. O pata-renskim utjecajima, odnosno opasnosti govori se i u glagoljskim tek-stovima.¹¹⁵⁾

U jednom npr., glagoljskom rukopisu iz XIV stoljeća među crkvenim zavjetima kojih se dužan svaki pop držati stoji i riječ: »Ne pustite slati ljude v Patarinstvi.«¹¹⁶⁾

¹¹⁴⁾ Upor. R. Strohal, ibidem, str. 138, 140, 142—143, 144, 145, 148—149, 151 i dr. — Ivan Milčetić, ibidem, str. 197 i dr.

¹¹⁵⁾ Upor. Viekoslav Štefanić, Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I, str. 192, II, Zagreb 1970, str. 8 i 11.

¹¹⁶⁾ R. Strohal, Patareni i hrvatska glagoljska knjiga. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva. God. XVII. U Zagrebu 1915, str. 348.

Glagoljski rukopisi, istina, patarinstvo lociraju u »prokleta«, »nesrično kraljevstvo bosansko« u kome su »neverni Bošnjane«, »eretici«, »nečisti Patarini«. Međutim, nije isključno da se jedna lamentacija o širenju patarenskih utjecaja može u tim rukopisima odnositi i na krajeve gdje je dotični rukopis nastao: »Posljednja vrimena odvratit se niki od veri, gledajući duhe bludne i nauke divlje i licemerstvo govorećih laži i imajući šegavu svoju kušenciju, zakraćujući prebivati sa ženu i vzdržati se od jildiš, ke Bog stvori i pročaja« — stoji izričito, pa se nadodaje »To su nečisti Patareni u kraljevstvu prokletom bosanskom, ki osujuju matrimonij i jiliš.«¹¹⁷⁾

Uočavanje o patarenskim natruhama u praksi crkve sreće se još u dva glagoljska autora, jedan iz prve polovice XV, a drugi iz XVI stoljeća.

U prvom od ovih rukopisa stoji:

To su oni kih' proklina sveta mati crikv' na(iprv)o vse eretiki i razvratniki svete matere cr(ikve)

drugo vse pogane i pat(a)r(i)ne

treto vsih' ,ki godi pomošč davaju pogan'stvu, to ča bi bilo proti krist'janst'vu bilo

četvrto vse čarniki i čarnice, ki čara na smrt' ili na zlo čovečko, hotijušči naškoditi.¹¹⁸⁾

Drugi rukopis, tzv. »knjiga disipula« sadrži i ovo mjesto:

»Ere v'se istočne s'trane libie, etiopije i gr'ci i bošnjane i m'nozi inie h'ne različ'nimi eretičastvi nop'lneni; ne naideš d'rada ni kaš'tela ni mes'ta ni sela, kadi nie retikov' otainih' i očitih'; niki ne veruju, da e duša neum'rtel'na; a ini govore da ni drugoga života ni pak'la ni raja; niki govore, drugi govore da se obraščaju muži v' v(ukod)l(a)ke a žene u višće, a niki govore, da ni grih' čarati, bajati i z đavoli govoriti i priznavati i m'noga ina bluenija, koga se ne te ljudi ostaviti; vsi tako utvrđnuti esu prokleti, ako se ne pokaju v' živote s'voem', i ki ne veruju v' svete sakramen'te c'rikvene.¹¹⁹⁾

Pojava da se magijskim putem pokušava djelovati da se udobrovolje prirodne sile bila je, dakle, odavno rasprostranjena kod svih južnoslavenskih naroda, pa se sreće i u Bosanskih Muslimana. Meni je npr., prije nekoliko godina ustupio Hadži Hamdo Popara iz sela Šahbegovića u Podromaniji jedan zbornik islamskih zapisa, koji bi se obnašao oko čitava imanja prilikom sjetve, da bi se tako djelovalo da se pospješi rod i otklone prirodne nepogode. »U ovoj knjizi ima raznih zapisa pa ako neće jedan onda će drugi pomoći«, govorio mi je Popara, objašnjavajući zašto je ovaj zbornik obnašao oko svog posjeda.¹²⁰⁾

117) Strohal, ibidem, str. 348.

118) I. Milčetić, ibidem, str. 111.

119) I. Milčetić, ibidem, str. 336—337.

120) I u bosanskih Srba i Hrvata sve do nedavno pokušavalo se na sličan način djelovati protiv elementarnih nepogoda.

Pozvalo se na to da je »zakletva suprotiva oblaku, grmljavini i zloi godini, spisana iz retovala rimskoga, narejena od pape gargura XII« (I. Milčetić, ibidem, str. 196). Bartolomej Kašić nije izostavio u svome »Ritualu« »zaklinjanja pirmoguća i vridna za odgoniti i progoniti grmljavne i gromovine ajerske« kao ni zakletve »protiva grmljavini prihadećoj od Gromova, triskova, krupe, grada i zle godine« (Rad 220. U Zagrebu 1919.

Primajući islam bosanski bogumili, kao i dio islamiziranih katolika i pravoslavnih, uz ranije srednjovjekovne tradicije, prihvatili su i islamsku magiju, posebno pravljenе filakterija. Tvrdnja koju je lansirao već Reljković da su, naime, bajanja i čaranja kod nas turskog postanka jednostrana je i neodrživa. Evo odakle, prema Reljkoviću, potiču čaranja.

Davor, babo, baš si ti sotona,
i još gora neg je ista ona!
Od kuda ti taj nauk imadeš?
Od kuda ti sve te stvari znadeš?
Valjada si u Egiptu bila,
dok si takve čarolije svila,
ili možebit od bule učila,
iz čitapa što je naučila.
A ovamo ne znaš otčenaša
niti pravo što je vira naša.

Kunovski zapis, a i drugi izvori pokazuju da su Bosanski Muslimani bavljenje magijom dijelom baštinili još iz predturskog vremena.

Upravo dvadesetak godina od vremena kada je pisan Kunovski zapis sačuvano je dragocjeno svjedočanstvo o tome kako poturi, tj. Bosanski Muslimani, nose dvostruke zapise, jedne od popa, a druge od

str. 247). »Veliki blagoslov polja, baština, njiva i ostaloga sa zakletvom protiv otrovnih crvi, škodljivih skata, zasjedanja đavolskih, protiv svih duhova nečistih, koji stoje pod nebom od Mjeseca, da se odijele u mjesta pusta, gdje oni ne mogu nahuditi ljudima ni njihovu trudu i protiv svih njihovih službenika, čarovnika i čarovnica« sadrži i molitvena knjiga Luke Terzića za poljičke svećenike Pokripijenje umirućih za dobro i sveto poći u milost Božjoj s ovoga svita...« (In Venetia 1704, 1747, 1800), zatim o. Josipa Banovca, također Poljičanina »Blagoslovi od polja i zaklinjanja zli(h) vrmena, veoma kriposmi i mogući suprot svakoj živini škodljivoj i vlastima ajerijskim, data na svitlost za službu misnika slovinskih« (U Jakinu 1757). U knjizi Emerika Pavića »Ručna knjižica za utilovit u zakon katoličanski obraćenike (U Pešti 1769) daju se uputstva kako ispovjednik ima pitati vilovnjake i vištice, pa među ostalim: »Da nisu i koliko puta mečavu uzdignuli i po mečavi štete učinili?« — »Đavolske zanate provodili: miševe, skakavce, gusenice, krpu itd. načinili?« (upor. Marijan Stojković, Historijski prilozi etnografiji Hrvata. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 37. Zagreb 1953, str. 260—262).

Za bosanske Hrvate poslao mi je zanimljive podatke fra Ignac Nikolić iz Jajca u pismu od 20. rujna 1973. u kojem među ostalim navodi: »U zaštitu protiv grada i tuče naš svijet redovito iznosi križ li uz to moli i škropi svetom vodom a ponekad zapale grančice tisovine ili jelove koje su blagoslovljene na Cvjetnicu... i koje su taj dan nošene u procesiji. U nekim krajevima te grančice postave, usade na jedan podulji štap i stave ga u njivu posijanu pšenicom da se sačuva od grada i tuče. To sam na pr. vidio u selu Sokoline kod Kotor Varoši. U svim katoličkim župama Bosne i Hercegovine obavljaju se 'poljski blagoslovi' u proljeće. Tu su posebno naglašene molitve za zaštitu od munje, grada, groma i zla vremena. U nekim krajevima još su sačuvane mise zahvalnice u jesen. To je samo u nekim krajevima...« U ove svrhe izrađivali se i moćnici, o kojima me je Nikolić u istom pismu izvijestio: »One moćnike koje sam ja prigodom mog boravka u Varešu sakupio, ja sam poslao u franjevački samostan Kreševo, gdje su i pohranjeni u samostanskom muzeju. U tim moćnicima nije bilo nikakvih zapisa. To je neka nemarna i horalačka ruko povadila i upropastila. Negdje prije dvadeset godina ja sam jedan moćnik našao u Krajini u petričevačkoj župi, pa se i taj nalazi u kreševskom muzeju. Koliko se sjećam, u njemu su bili i pismeni zapisi. To je ona redovita formula bosanskih zapisa: Vicit leo de tribu Juda. A uz nju još i ovo. De inimicis nostris libera nos deus noster.« — Historičar dr Pavo Anđelić saopćio mi je da se i u kući njegove porodice u Sultićima (općina Konjic) čuvao jedan mesingani moćnik, u kome se nalazio zapis ispisan bosančicom. Moćnik je bio čuvan u navoštenoj mušemi.

hodže. Neki anonimni autor napisao je 993/1585. jedno djelo koje sadrži važne podatke i zapažanja o poturima. Na dva mjesta spominje te dvostruke zapise, koje nosi većina potura, a onda iznosi ovu anegdodu:

»U jednom selu u Bosni umre jedan hodža. Ljudi koji su ga opremali nađu mu na vratu obješena dva zapisa u voštanoj mušemi. Otvore ih i pogledaju, kad li u jednom ispisani ajeti (Kur'ana), a u drugom kršćanskim jezikom nekakve nevezane molitve. Upitaju o tome njegovu majku, a ona im odgovori: 'U ovom je selu prije bio jedan blagosloven pop čiji su zapisi za čuvanje dječjeg zdravlja bili sigurni. Tada sam radi bereketa (sreće, napretka) zatražila i uzela ovaj' i opet ga uzme, te potravši po licu i očima, poljubi ga sa puno uvjerenja.«¹²¹⁾

Ovo svjedočanstvo anonimnog autora u cijelosti se potvrđuje praksom koju vidimo u slučaju Kunovskog zapisa. I Kunovski zapis je nastao tako što se našao »blagosloven pop« — redovnik crkve bosanske kojemu su se posjednici metoha obratili. Poturu o kome priča anonimus iz 1585. godine, nije ni najmanje smetalo da uz zapis islamske provenijencije nosi i zapis, umotan u mušemu, na »kršćanskom jeziku« sa kojekakvim »nevezanim« molitvama. Potur je bio uvjereni musliman, pa je, štaviše, išao i na čabu, a njegova majka, i nakon što je kod kupanja njenog mrtvog sina razotkriven ovaj poturački sinkretizam, uzela je s dužnim respektom zapis, poljubila ga i njime potrala lice i oči.

Poturački sinkretizam, govoreći općenito, a to se vidi i po pisanju anonimusa, a mislim i u slučaju Kunovskog zapisa, ne bi se mogao shvatiti u smislu da bi poturi bili nekakvi kriptobogumili, kriptokršćani ili »šareni«, kako su se dvovjerci nazivali među vasojevićkim Srbima još u XIX stoljeću ili »ljaramani« među Albancima, što također znači »šareni«. Poturi, odnosno balije smatrali su sebe uvijek najprivrženijim islamu, s tom razlikom što je njihov islam zadržao dosta elemenata stare religije i običaja protivnih iskonskom islamu.

Ovdje se mora napomenuti i to da je Kunovski zapis pisan pod okolnostima svježije islamizacije, no poznato je da su se Muslimani i kasnije dosta često obraćali pravoslavnim popovima i katoličkim fratrima radi zapisa.¹²²⁾ Postoje izvjesni podaci da su i sami Muslimani čitali molitve na staroslavenskom, a možda i zapise pisati bosančicom.¹²³⁾

¹²¹⁾ H. Mehmed Handžić. Jedan prilog povijesti prvih dana širenja islama u Bosni i Hercegovini. Narodna Uzdanica, kalendar za godinu 1938, Sarajevo (1937), str. 29—45.

¹²²⁾ Upor. M. S. Kosanović, Crte iz Bosne. O turčenju u Bosni, običajima srpskim kod Turaka sa pričama i događajima u svezi toga. Glasnik Srpskog učenog društva, knj. 69, Beograd 1889, str. 243—258. — Josip Matasović, Fratiri bosanski prema muslimanima »za ličit bonika«. Liječnički vjesnik, Zagreb 1931, str. 411—419.

¹²³⁾ Iz rogatičkog kraja poznata su dvojica narodnih ljekara, koji su čitali iz ćirilskih knjiga molitve; jedan je Hajder Mahmutović iz sela Vratara, Žepa (umro oko prvog svjetskog rata), a drugi Rizvan-beg Arnautović iz Arnautovića (ubili ga četnici 1941. godine). Za Mahmutovića je pričao Zejnil ef. Hodžić iz Godmilja da je čitao bolesnicima »iz Tropara i Petraila« (nije jasno šta je Petrail; ako je to epitrahilj, onda u ovoj vezi ne dolazi u obzir). Rizvan-beg je sa sobom nosio torbu od neučinjene suhe kože i iz nje vadio »molitvenike«; »čitao je bolje nego popovi« (podaci od Ibrahima Hodžića, kadije iz Visokog, Edhema Mahmutovića iz Rogatice, Saliha Isanovića iz Rogatice i dr).

Islamizacija Kunova završena je, naime, dosta kasno. Uvodni dio Kunovskog zapisa sa isključivo muslimanskim imenima posjednika kunovskog metoha pokazuje istina da je negdje oko 1565. proces islamizacije Kunova bio u potpunosti završen. Međutim, još i popis od 1585. godine svjedoči da je ništa manje od dvadeset i pet muslimanskih domaćinstava u Kunovu plaćalo porez **ispendžu**, iako su bili muslimani. To govori da je islamizacija tih domaćinstava uslijedila tek malo vremena prije ovog popisa, pošto bi inače ova domaćinstva kao muslimanska plaćala **resm-i čift** od 22 akče po domaćinstvu. S obzirom na to da su ta zemljišta prilikom popisa bila upisana kao nemuslimanska, morali su i ovi novoobraćenici platiti ispendžu spahiji od 25 akči kao i nemuslimanska raja. Da je proces islamizacije Kunova bio u zakašnjenju, svjedoči popis od 1477/1478. godine. Tada je u Kunovu zapisano svega pet muslimanskih domaćinstava i četiri neoženjena, a što je posebno simptomatično za sva ova domaćinstva je označeno da im je nosilac »nestao«; islam u Kunovu se tada sveo, kako bi rekao Benedikt Kuripešić (1530), na »one koje mladost i lakomost navode da se poturče.«

Uzrok za zakašnjenje islamizacije u Kunovu nalazim u činjenici što je ovdje bio jedan od centara bogumilstva sa krstjanima, dakle crkvenom hijerarhijom. I u slučaju Kunova potvrđuje se da islamizacija nije pokazivala rezultate tamo gdje se barem neko vrijeme uspjela održati krstjanska hijerarhija, za razliku od bogumilskih naselja u kojima krstjani nisu imali svoje zemlje, odnosno hiže.

Dobra organizacija ili nedostatak organizovanosti crkve bio je uvijek, pa i u slučaju bogumila, značajan faktor, koji je uplvisao na jačanje ili slabljenje vjerske postojanosti i privrženosti vjernika svojoj crkvi. Primjer Kunova u kojemu je djelovao gost Cvjetko, a onda vjerojatno i pisac Kunovskog zapisa, pa se tu po svoj prilici nolanila i hiža, mislim, objašnjava sporiji tok islamizacije. U drugim bogumilskim naseeljima, gdje nije bila krstjana, islamizacija je bila očito brža i intenzivnija.

S U M M A R Y

On a Less Known Local Source for the Investigation of the Church of Bosnia

by Muhamed Hadžijahić

The author gives an analysis of the so called Kunovo record, trying to prove that it originated within the Church of Bosnia. Accordingly the Kunovo record would be one of the rare local sources in which the authentic doctrine of Church of Bosnia is displayed. This is a magic text, written in Bosnian script and in Old Slavic language, partly in Latin, also in Bosnian script. It served as an amulet for the protection of the Kunovo district of various natural catastrophe.

The record was found in autumn from 1905, in the forest Homarina just above the village Kunovo. While digging the earth for the building of a new mill peasants found a pine-log which was about 2 meters deep in the earth. In a crevice of that log a record of about 130 cm was found. In the Country Museum Paper dr. Truhelka, reconstructed the record in the following way: The record was faxed into the pine log and then obturated. After some time the log fell down and was covered by earth. Today the Kunovo record is kept in the ethnographic collection of the Country Museum.

In this paper a revised reading of the record is given. It consists of the introductory part, nine exorcisms and the ending prayer. In the introductory part 29 Moslem names are given 26 of which are now legible. These are the names of the inhabitants of Kunovo who had already been islamized, and who also ordered the record to be written for their benefit. This is followed by a medieval apocryphy written in Latin and is about Christ's letter to King Abgar. After that the beginning of John's gospel is quoted. The author compares Radoslav's Miscellany, Kataric Ritual and the Kunovo record.

It is a characteristic of exorcisms that threats are directed to devils, which the author considers a moderate dualism. It is the devil who brings lightnings, thunder, cold i. e. evil hail, dry wind, namely all the evils that bring man's existence into danger. In the Kunovo record divine forces are opposed to infernal forces. It is the divine forces that are called for help. About 20 devils names are quoted of which only three are accepted by the Orthodox church. The majority of the names seem to be of local origin. The traces of some of the names can be found in the toponomy of the Kunovo district. In their demonology the subjects of the Church of Bosnia were very similar to Bulgarian bogomils. Presbyter Cosma says that they invent names for devils.

In one of the exorcisms devil is threatened »by the great light« which according to the author, is not very far from Mani's doctrine about the Saviour, the messenger of light. The anathema against Pavličans also, condemned those who called Christ the light. In the ending part of the record there is a formula, which is the same as the formula in Bulgarian apocryphy »Struggle between Satanel and Archangel Mishael«.

By the analysis of the Kunovo record the author drew the conclusion that its quotations are full of texts and allusions to the texts from the New

Testament exclusively, especially from Apokalypse, John's gospel and Apostle's works. It is interesting that the order of the books from the Holy Writ in the Kunovo record corresponds to the order established for Bulgarian bogumils by professor Jordan Ivanov.

By comparing the Moslem names from the Kunovo record with the defter of Herzegovina sanjak from 1585 the author drew the conclusion that the Kunovo record originated about 1560—1565, and possibly somewhat later. The question when the Church of Bosnia finally disappeared is very important. At the time of origin of the Kunovo record Kunovo was completely islamized, but bogumil tradition was also present.

In his other article »Landed Property of the Church of Bosnia« (Historijski zbornik XXV—XXVI 1972, 1973, Zagreb 1974.) the author gave proofs that Bosnian Christians apart from their houses (*domus patrenorum*) had also some landed property. Such property of the Church of Bosnia existed in Kunovo. It can be seen from a Turkish defter from 1477/78. According to it the land was directed by Cvetko the Gost, who is also known from some Dubrovnik documents. The Kunovo record mentions also Kunovo metoh, namely Kunovo monastery property. The locality Kozodo in Kunovo, mentioned in the Kunovo record, is a cave in which Đuro Basler found some primitively painted pictures. It is also well known that katares also had caves with paintings. Whether the Kozodo cave paintings are of bogumil origin is a problem which has to be solved later.

By acquiring Islam Bosnian bogumils accepted Islamic magic, but they also preserved earlier inherited tradition. The author mentions a Turkish manuscript from 1585. According to the manuscript islamized Bosnians had »double records« one given by kjoja and the other by priest.

The Kunovo record was also an example of such syncretism.